

Παπαδουράκη Ευαγγελία-Αγγελική

Τομέας νεοελληνικής φιλολογίας

Τμήμα φιλολογίας

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Το νεοελληνικό διήγημα μέσα απ' το *Εθνικόν*

Ημερολόγιον του Κωνσταντίνου Σκόκου

Τάσεις της διηγηματογραφίας από το 1886 έως το 1900

Διπλωματική εργασία

Επιβλέπων καθηγητής Αλέξης Πολίτης

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2009-2010

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	σ.1
Κεφάλαιο πρώτο: Ελληνικά ημερολόγια. Το παράδειγμα του <i>Εθνικού Ημερολογίου</i> του Σκόκου	
1.1 Ελληνικά ημερολόγια. Η γέννηση και η άνθηση του είδους.....	σ.4
1.2 Το <i>Εθνικόν Ημερολόγιον</i> του Σκόκου.....	σ.9
1.3 Το <i>Ημερολόγιο</i> ως έντυπο.....	σ.12
Κεφάλαιο δεύτερο: Το νεοελληνικό διήγημα	
2.1 Το διήγημα- Ορισμός και γενικά χαρακτηριστικά.....	σ.14
2.2 Ο περιοδικός τύπος και το διήγημα.....	σ.18
2.3 Το νεοελληνικό διήγημα έως το 1880.....	σ.24
2.4 Η ανθολόγηση του νεοελληνικού διηγήματος από τον Κωνσταντίνο Σκόκο.....	σ.28
Κεφάλαιο τρίτο :Οι τάσεις στη θεματολογία της νεοελληνικής διηγηματογραφίας μέσα από τα διηγήματα του <i>Εθνικού Ημερολογίου</i> του Κωνσταντίνου Σκόκου	
α) Η διηγηματογραφική παραγωγή στο <i>Εθνικόν Ημερολόγιον</i>	σ.32
β) Θεματική κατηγοριοποίηση των διηγημάτων.....	σ.36
γ) Η γυναικεία διηγηματογραφία του <i>Εθνικού Ημερολογίου</i>	σ.70
Γενικά συμπεράσματα.....	σ.87
Παράρτημα	
Βιβλιογραφία	

Εισαγωγή

Η νεοελληνική διηγηματογραφική παραγωγή γνώρισε τη μεγαλύτερη της άνθηση κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα. Στόχος αυτής της εργασίας είναι να διερευνηθούν οι τάσεις που εντοπίζονται, κυρίως όσον αφορά στη θεματολογία των διηγημάτων της περιόδου, προκειμένου να αντιληφθούμε τις προτιμήσεις των συγγραφέων και του αναγνωστικού κοινού, όπως επίσης και τον προβληματισμό και τα ενδιαφέροντα τους αναφορικά με τη σύγχρονη τους πραγματικότητα.

Οι τάσεις αυτές θα μελετηθούν μέσα από ένα περιοδικό έντυπο, το οποίο, κατά τη μακρόχρονη διάρκεια της κυκλοφορίας του (1886-1918), κατείχε εξέχουσα θέση ανάμεσα σε άλλες αντίστοιχες εκδοτικές προσπάθειες και δεν είναι άλλο από το *Εθνικό Ημερολόγιο* του Κωνσταντίνου Σκόκου· ένα έντυπο ποικίλης ύλης με απήχηση σ' έναν ιδιαίτερα ευρύ κύκλο αναγνωστών. Αυτός είναι και ένας από τους βασικούς λόγους που επιλέχθηκε το συγκεκριμένο έντυπο για τη μελέτη των λογοτεχνικών τάσεων της εποχής.

Ο Σκόκος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη λογοτεχνική και τη γενικότερη πνευματική κίνηση της περιόδου εμπλουτίζοντας το περιεχόμενο του *Εθνικού Ημερολογίου* με αξιόλογα έργα σχεδόν όλων των σημαντικών εκπροσώπων της πνευματικής ζωής του τόπου, στοχεύοντας παράλληλα στην ωφέλεια αλλά και στην τέρψη του αναγνώστη σύμφωνα με τα αιτήματα της εποχής. Σαφέστατα βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι η ύλη του *Ημερολογίου* προσαρμόζεται και στη ζήτηση του κοινού, έτσι ώστε να εξασφαλίζει το έντυπο τους οικονομικούς πόρους για την επιβίωσή του.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας θα δοθούν κάποια γενικότερα στοιχεία για τις ημερολογιακές εκδόσεις, για τις οποίες βέβαια οι πληροφορίες που έχουμε είναι περιορισμένες¹. Το γεγονός αυτό είναι αξιοσημείωτο αν αναλογιστούμε τη σημασία των εντύπων αυτών για τους διάφορους τομείς της ερευνάς, καθώς τα ημερολόγια αποτελούν σημαντικές πηγές κοινωνιολογικού, ιστορικού και λογοτεχνικού ενδιαφέροντος. Θα εστιάσουμε στο *Ημερολόγιον* του Σκόκου από τη σκοπιά της μορφής και περιεχομένου του, για να εντοπίζουμε τα στοιχεία αυτά που το διέκριναν από παρόμοια έντυπα της ίδιας περιόδου.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του διηγήματος, καθώς επίσης και τη γενικότερη συμβολή του Τύπου στη άνθηση και τη διάδοση της νεοελληνικής διηγηματογραφίας. Θα αναφερθούμε στα πρώτα ελληνικά φανερώματα του είδους πριν από το 1880 και θα δοθούν συνοπτικά κάποια στοιχεία για την ανθολογία διηγημάτων την οποία εξέδωσε ο Σκόκος στα 1920, προκειμένου να φανεί η ιδιαίτερη φροντίδα του εκδότη για το είδος.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας θα προσπαθήσουμε να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα για τη διηγηματογραφία της περιόδου από τα έργα που συμπεριλαμβάνονται στο *Ημερολόγιο* του Σκόκου και θα εντοπίσουμε τις διάφορες τάσεις στη θεματολογία τους. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου θα σχολιάσουμε τη γυναικεία συγγραφική παραγωγή, προκειμένου να αναδειχθούν τα ενδιαφέροντα των Ελληνίδων συγγραφέων και οι συγκλίσεις ή οι αποκλίσεις του έργου τους από αυτό των ανδρών ομοτέχνων τους.

¹ Από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας έως την Επανάσταση του 1821, πβ. Φίλιππος Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία*, Α' Αθήνα, 1973, σ. 207-218 και για την περίοδο 1800 έως 1863, πβ., Μάνος Χαριτάτος, *Τα Ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863* (Με προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία), περ. Ερανιστής, τόμος 14^{ος}, 1977, σ.93-137.

Τα διηγήματα τα οποία γίνονται αντικείμενο μελέτης στην παρούσα εργασία εντοπίζονται μέσα στους τόμους του *Ημερολογίου* με βάση την ειδολογική τους ένδειξη, είτε στα περιεχόμενα των τόμων, είτε ως υπότιτλοι των έργων. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως συμπεριλαμβάνονται και κάποια έργα με διαφορετικές ενδείξεις όπως επαρχιακή ηθογραφία, επαρχιακή εικόνα, αστικά ήθη, κ.α., όπως επίσης και κάποια άλλα διηγήματα στα οποία δεν επισημαίνεται το είδος, στηριζόμενοι στο γεγονός ότι είναι γραμμένα από γνωστούς κατεξοχήν διηγηματογράφους. Επιπλέον, η κατηγοριοποίηση των διηγημάτων για τη μελέτη των τάσεων με βάση το θέμα τους, παρουσιάζει, εύλογα, προβλήματα, καθώς ο προσδιορισμός τους δεν θα μπορούσε να είναι απόλυτα σαφής και συχνότατα εντάσσονται σε περισσότερες από μία ομάδες.

Στους πίνακες του παραρτήματος καταγράφονται ορισμένες από τις πληροφορίες που μπορούμε να εξάγουμε απ' το *Ημερολόγιο*. Δίνεται επίσης η θεματική- ειδολογική κατηγοριοποίηση των διηγημάτων, η γυναικεία συγγραφική παραγωγή, και τα μεταφρασμένα διηγήματα που συναντάμε στις σελίδες του *Ημερολογίου*.

Λαμβάνοντας λοιπόν ως πηγή το διηγηματογραφικό υλικό του *Ημερολογίου* του Σκόκου και ως χρονολογικό άξονα την τελευταία δεκαπενταετία του 19^{ου} αιώνα θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις κατευθύνσεις τις οποίες ακολούθησαν οι συγγραφείς και να ερμηνεύσουμε σ' ένα βαθμό τα κίνητρα και τις επιδράσεις τους, τις επιδιώξεις του εντύπου, όπως επίσης και τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα του ελληνικού λαού. Επιπροσθέτως, μας ενδιαφέρει να δούμε κατά πόσο τα διηγήματα που συμπεριλαμβάνονται στο *Ημερολόγιο* συνάδουν με τη ηθογραφική τάση της περιόδου και με τα παραγγέλματα της *Εστίας*, όπως διαμορφώνονται στην προκήρυξη για τη συγγραφή διηγήματος του 1883.

Κεφάλαιο Πρώτο

Ελληνικά Ημερολόγια. Το παράδειγμα του *Εθνικού Ημερολογίου* του
Κωνσταντίνου Σκόκου

1.1 Το ελληνικό Ημερολόγιο. Η γέννηση και η άνθηση του είδους

«Το ετήσιο φιλολογικό ημερολόγιο μου φαίνεται πώς είναι εφεύρεση νεοελληνική» αναφέρει ο Ξενόπουλος το 1942¹, για να καταδείξει ένα φαινόμενο που εντοπίζεται στον ελλαδικό χώρο τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Βιβλία καθρέφτες της πνευματικής ζωής, όπως ονομάζονται από αρκετούς μελετητές, αποτελούν μια σημαντική πηγή για τη λαογραφία, τη νεοελληνική ιστορία και τη λογοτεχνία της εποχής τους.

Η ιδιαιτερότητα των εντύπων αυτών έναντι των προγενέστερων προτύπων τους έγκειται στην πολυμέρεια τους. Πρόκειται για πολυσέλιδους τόμους, οι οποίοι στις πρώτες τους σελίδες περιλαμβάνουν ένα ημερολόγιο και έπεται ύλη κάθε είδους, κυρίως ιστορικού, λαογραφικού και φιλολογικού ενδιαφέροντος.

Οι πρώτες εμφανίσεις των Ημερολογίων αυτής της νέας μορφής, τοποθετούνται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οπότε σχηματοποιήθηκαν και εμπλουτίστηκαν με τη συνεργασία λογοτεχνών και επίσης προστέθηκε εικονογράφηση. Φαίνεται όμως, πώς οι εκδόσεις αυτές στηρίχθηκαν σε πρότυπα που εντοπίζονται χρονικά λίγο μετά από την εμφάνιση της τυπογραφίας.

Η καταγωγή των Ημερολογίων ανάγεται στα *Αλμανάκ*, που κυκλοφορούν στην Ευρώπη από τον 16^ο αιώνα με περιεχόμενο

¹ Γρηγόριος Ξενόπουλος «Παλαιά “Ελληνικά Ημερολόγια”», *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες*, έτος πρώτον, Αθήνα, 1942, σ. 19-24.

θησκευτικό ή αστρολογικό. Περιελάμβαναν επίσης ύλη που σχετιζόταν με τις άμεσες ανάγκες του αναγνωστικού κοινού, «ωφέλιμες πρακτικές γνώσεις, συμβουλές για τις αγροτικές εργασίες, παροιμίες, ερμηνείες ονείρων, κ.α.»¹.

Τον 18^ο αιώνα άρχισαν να κυκλοφορούν από τα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς ημερολόγια, όπως επίσης και το λαοφιλές έντυπο, *Καζαμίας*². «Οι εκδοτικές αυτές μορφές συγκαταλέγονται στο σύνολό τους, στο βασικό κορμό των λαϊκών, προεπαναστατικών εκδόσεων, οι οποίες είχαν μεγάλη απήχηση στο κοινό και αποτέλεσαν προσφιλές ανάγνωσμα, τόσο του υπόδουλου γένους όσο και του ελληνισμού της Διασποράς»³.

Ο Μάνος Χαριτάτος χωρίζει την περίοδο από το 1800- 1863 σε τρεις υποπεριόδους. Από το 1800 μέχρι το 1821, από το 1821 έως το 1835 και από το 1836 έως το 1863. Αναφέρει ότι κατά την δεύτερη υποπερίοδο έχουμε είκοσι μια εκδόσεις ημερολογίων που –με εξαίρεση δύο- όλα τα άλλα εκδίδονται εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, ενώ κατά τη διάρκεια της τρίτης υποπεριόδου κυκλοφορούν στον ελλαδικό χώρο εκατόν εβδομήντα ένα συνολικά Ημερολόγια, Μηνολόγια και Καζαμίες, χωρίς να περιλαμβάνονται σε αυτές τις μετρήσεις οι επανεκδόσεις ορισμένων εντύπων μέσα στο ίδιο έτος. Μάλιστα στην Αθήνα τυπώνονται οι πενήντα επτά απ' αυτές τις ημερολογιακές εκδόσεις⁴.

Σημαντικό μέρος των παραπάνω εντύπων εκδίδονται σε τυπογραφεία της Βενετίας. Στο διάστημα από το 1863 έως το 1900 φτάνουν σε εμάς εξήντα τρία Ημερολόγια που τυπώνονται εκεί, ενώ στο ίδιο διάστημα

¹ Δημήτριος Δασκαλόπουλος, λήμμα «Ημερολόγια» στην εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*.

² Ο πρώτος *Καζαμίας* εμφανίζεται το 1763 στη Φαβεντία της Ιταλίας

³ Δημήτριος Δασκαλόπουλος, *ό.π.*, σ.387.

⁴ Μάνος Χαριτάτος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863», *Ο Ερασιστής*, 14, 1977, σ. 93-4 και 97.

κυκλοφορούν στην Ελλάδα τουλάχιστον πεντακόσιες τριάντα επτά Ημερολογιακές εκδόσεις¹.

Ωστόσο, φαίνεται πως τα εν λόγω έντυπα δεν υπακούουν πάντοτε στις επιταγές, που υπαγορεύει η νέα μορφή Ημερολογίου. Δε γνωρίζουμε ακριβώς το πλήθος αυτών των εκδόσεων, είμαστε όμως σε θέση να ξέρουμε τα σημαντικότερα και δημοφιλέστερα από αυτά. Το *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Μαρίνου Παπαδόπουλου-Βρεττού (1861-1868), το *Αττικόν Ημερολόγιον* του Ειρηναίου Ασώπιου (1886-96), την *Ποικίλη Στοά* (1881-1914 με ενδιάμεσες παύσεις) του Ιωάννη Αρσένη και το *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1886-1918) του Κωνσταντίνου Σκόκου. Αξίζει επίσης να σημειωθεί εδώ το *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών* (1888), που μαζί με την *Εφημερίδα των Κυριών* (1887) αποτέλεσε πολύ σημαντικό «θεσμό για την εμπύχωση των γυναικών στη σχέση τους με τη γραφή και τη λογοτεχνία»².

Τα λαϊκά αυτά έντυπα αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις της κοινής γνώμης, καθώς απευθύνονται σ' ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό και σαφέστατα η ύλη τους προσαρμόζεται στα ενδιαφέροντα και τις ανησυχίες του. Η Λίνα Λούβη παρατηρεί ότι «η προχειρότητα και η ποικιλία των απόψεων της εφημεριδογραφικής έκφρασης είναι συχνά πολυτιμότερες από τις επεξεργασμένες απόψεις των αυτοτελών βιβλίων και οδηγούν ασφαλέστερα στην κατανόηση του κλίματος της εποχής»³.

Η διακίνηση των εντύπων αυτών προς κάθε μεριά του ελληνισμού, είτε συνδρομητική είτε ελεύθερη, δίνει τη δυνατότητα ιδιαίτερα στις κλειστές κοινωνίες και στους Έλληνες της Διασποράς να έρχονται σε

¹ Μάνος Χαριτάτος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863», *ό.π.*, σ. 97 και 100-101.

² Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα, 2007, σ.71.

³ Λίνα Λούβη, «Ο εθνικός μας κλασίγγελος», εφημ. *Το Βήμα, Νέες Εποχές*, 22/11/1998.

επαφή με τις ιστορικές, αλλά και τις λογοτεχνικές τάσεις που εμφανίζονται στα αστικά κέντρα εντός και εκτός ελλαδικού χώρου. Το ελληνικό κοινό της Διασποράς στήριξε αυτό το είδος του εντύπου, «μέσα από το οποίο επικοινωνούσε με τις ρίζες του και παρακολουθούσε, όχι ίσως την πρωτοπορία, σίγουρα όμως την εικόνα και την πορεία των ελληνικών γραμμάτων.¹»

Οι εκδότες των Ημερολογίων έχουν επίγνωση του μορφωτικού ρόλου, που επιτελούν στην ελληνική κοινωνία² και στοχεύουν στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των αναγνωστών τους με την παροχή σοβαρών, αλλά και τερπνών κειμένων. Η αύξηση του αστικού πληθυσμού και η βελτίωση των συνθηκών εκπαίδευσης διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός νέου αναγνωστικού κοινού με διαφορετικά ενδιαφέροντα. Οπότε και οι εκδότες αφουγκράζονται τις ανάγκες της εποχής και προωθούν στην αγορά το ημερολογιακό είδος, εμπλουτισμένο με την ύλη που θα ικανοποιούσε τους επίδοξους αγοραστές του.

Το φάσμα των συνεργατών που εργάζονται για να εκδοθούν οι πολυσέλιδοι τόμοι τους είναι ιδιαίτερος ευρύ· λόγιοι, δημοσιογράφοι, ποιητές και συγγραφείς συγκεντρώνουν τα κείμενά τους και συνεργάζονται με τους εκδότες προκειμένου να γνωστοποιήσουν στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό το έργο τους, να το ενημερώσουν για θέματα εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα, να σχολιάσουν είτε ακόμη και να σατιρίσουν την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Δίνεται λοιπόν η δυνατότητα σε λόγιους και συγγραφείς να αναπτύξουν

¹ Στέφανος Διαλησμάς, «Το “Ημερολόγιον Σκόκου” και τα πάθη των συνεργατών του», *Αθηναϊκό Ημερολόγιο 1997 Γ.Κ. Καιροφύλα* –Σ. Γ. Φιλιππότη, έτος όγδοο, Αθήνα 1997, σ.130-1.

² Πβ. Τα Ημερολόγια «δύναται να συμβάλωσιν εξαιρέτως εις την ζωύρησιν των γραμμάτων και του πνευματικού εν γένει βίου και τον αναμορφωτικόν της κοινωνίας σκοπόν», Ιωάννης Αρσένης, «Πρόλογος. Πνεύμα και ύλη», *Ποικίλη Στοά*, Τόμος Γ', 1883, σ.21.

και να εξελίξουν το έργο τους με ποικίλους τρόπους μέσω του δημοσιογραφικού λόγου, μεταφράσεων και φυσικά λογοτεχνικών έργων.

Οι δυνατότητες που προσφέρουν τα Ημερολόγια στη λογοτεχνική έρευνα είναι αναμφισβήτητες, καθώς δημοσιεύεται σ' αυτά κάθε λογής λογοτεχνική έκφραση. Μεγάλος αριθμός έργων εμφανίζεται για πρώτη φορά στα νεοελληνικά γράμματα μέσα στους ογκώδεις τόμους των εντύπων αυτών. Παρατηρούμε επίσης ότι συμπεριλαμβάνονται ορισμένα βιογραφικά σημειώματα, όπως επίσης και φωτογραφίες συγγραφέων, υλικό που αξιοποιείται δημιουργικά από τους μεταγενέστερους μελετητές της περιόδου.

Αναμφίβολα, η μεγάλη συμμετοχή των λογοτεχνών που συνεργάζονται με τα Ημερολόγια σχετίζεται με τις νέες τάσεις στη λογοτεχνία και με την άνοδο στα νεοελληνικά γράμματα μιας νέας γενιάς πεζογράφων, επιπλέον όμως έχει και βιοποριστικό χαρακτήρα. Η συγγραφή κειμένων για τα ετήσια αυτά έντυπα αποτελούσε βασική και κυρίως σταθερή πηγή εσόδων για τους λογοτέχνες, των οποίων τα έσοδα από τη συγγραφή ήταν ούτως ή άλλως πενιχρά.

Καθώς η λογοτεχνία καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της ύλης των Ημερολογίων, δίνεται η δυνατότητα στον αναγνώστη δει το «που βρισκόταν η νεοελληνική λογοτεχνία και διανόηση της εποχής του, ποιοι ήταν οι κορυφαίοι της εκπρόσωποι {...}, τι γλώσσα μεταχειρίζονταν, ποια φάση περνούσε το γλωσσικό ζήτημα, τι ιδέες επικρατούσαν για την τέχνη και τ' άλλα συναφή, και γενικότερα τι καλό είχε γίνει έως τότε και τι καλύτερο προοιωνιζόταν για το μέλλον»¹.

Ξεχωριστή θέση σ' αυτή την κατηγορία περιοδικών κατέχει το *Εθνικό Ημερολόγιο* του Σκόκου, το οποίο υπήρξε το λαοφιλέστερο σε σχέση με τα

¹Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Παλαιά 'Ελληνικά Ημερολόγια'», *ό.π.*, σ.19.

υπόλοιπα ημερολογιακά έντυπα. Η ιδιαίτερη φροντίδα του εκδότη του, οι εξέχουσες προσωπικότητες που συνεργάζονται μ' αυτό, το επίκαιρο περιεχόμενο, όπως επίσης και η πάντα φροντισμένη μορφή του, το διακρίνουν από τα αντίστοιχα ημερολόγια της εποχής του.

1.2 Το Εθνικόν Ημερολόγιον του Σκόκου

Η έναρξη της έκδοσης του *Εθνικού Ημερολογίου* τοποθετείται στα 1886, ενώ η κυκλοφορία του σταματά εξαιτίας του πρώτου Παγκοσμίου πολέμου¹. Πρόκειται για ένα ετήσιο περιοδικό ποικίλης ύλης² με λογοτεχνική αξία, καθώς δημοσιεύει σ' αυτό, το μεγαλύτερο μέρος της πνευματικής ελίτ του ελληνισμού εκείνων των χρόνων. Αποτελεί ένα «πραγματικό πανόραμα της πνευματικής και της καλλιτεχνικής κίνησης του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα³».

Στα τέλη του 1885 εμφανίζεται στα νεοελληνικά γράμματα ο πρώτος τόμος του *Ημερολογίου*. Την αναγγελία της έκδοσης αναλαμβάνει ο Γεώργιος Σουρής μέσα από το *Ρωμήο* του⁴.

Σκόκου Ημερολόγιον γελοιογραφικόν,

Με τρέλλαις, με πηδήματα, με φρέσκαϊς εξυπνάδες

Με ύλην πολυποίκιλον, με άλας Αττικόν

Και με φιγούραις μερικαίς και τόσους χωρατάδες

¹ Οικονομικοί φαίνεται να ήταν η λόγοι που οδήγησαν στη διακοπή της κυκλοφορίας του. Ο Σκόκος αναφέρει ότι, «αφ' ότου ο διεθνής πόλεμος του απέκλεισε το ήμισυ της κυκλοφορίας, εξηναγκάσθη εις βίαιαν διακοπή. Θα ηδύνατο βέβαια να συνεχισθεί και τώρα η έκδοσις εάν ετετραπλασιάζετο τουλάχιστον η τιμή του.», Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ήτοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Β', εκδότης Ιωάννης Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της *Εστίας*, Αθήνα, 1920, Αναγκαίος επίλογος, σ. 284.

² Δημοσιεύονται σ' αυτό -εκτός από το εορτολόγιο και το ημερολόγιο- χρηστικές πληροφορίες, πολιτικά άρθρα, χρονογραφήματα, βιογραφικά σημειώματα σημαντικών προσώπων που ζουν και δρουν εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου, μελέτες φιλολογικές, ιστορικές κ.α., σκαλαθύρματα, διηγήματα, δραματικά έργα, ποιήματα, γελοιογραφίες, σκίτσα, ευθυμογραφήματα, ανέκδοτα, ακόμη και νεκρολογίες.

³ Δημήτριος Δασκαλόπουλος, *ό.π.*, σ.386.

⁴ Γεώργιος Σουρής, *Ο Ρωμήος*, 26 Οκτωβρίου 1885, σ.4.

Την έκδοσίν του χάσκοντες προσμένομεν κι εμείς,

Και εις τα οδούς θα πωληθή αντί μίας δραχμής.

Ο ίδιος ο Σκόκος είχε εμφανιστεί για πρώτη φορά στα ελληνικά γράμματα το 1874 με την έκδοση του έμμετρου αλληγορικού κειμένου, *Πλάτανος και λεμονέα*. Ακολούθησαν οι δύο ποιητικές συλλογές, *Έαρ* (1875) και *Ακτίνες και μύρα* (1877) και ορισμένες συλλογές επιγραμμάτων και ευθυμογραφημάτων. Έζησε στην Αθήνα, όπου και έδρασε δημοσιογραφικά και λογοτεχνικά, ενώ είχε σπουδάσει Νομικά, χωρίς όμως ποτέ να ασκήσει το δικηγορικό επάγγελμα.

Στο ευρύ κοινό ο Σκόκος γίνεται γνωστός μέσα από το *Ημερολόγιό* του. Από το πρώτο έτος της έκδοσής του αποτελεί τη μοναδική του μέριμνα. Ο ίδιος μάλιστα αρθρογραφεί δίνοντας σατιρικά κείμενα, ποιήματα και διηγήματα, μέρος των οποίων παραδίδεται με την ψευδώνυμη υπογραφή «Σατανάς». Αναφέρεται σε μαρτυρίες της εποχής πώς η ζωή του υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με το *Ημερολόγιο*, σε βαθμό που όταν η έκδοσή του διακόπηκε, πολλοί πίστεψαν ότι απεβίωσε¹.

Επίσης, ο Παύλος Νιρβάνας, ο οποίος υπήρξε στενός συνεργάτης του περιοδικού, μας πληροφορεί πως ο Σκόκος είχε αναπτύξει με τους συγγραφείς του *Ημερολογίου* μια σχέση σχεδόν πατρική. Φρόντιζε να διατηρεί άριστες σχέσεις με τους συνεργάτες του, ακόμη και με τους συνδρομητές του περιοδικού αλληλογραφώντας τακτικά μαζί τους².

Κατά κύριο λόγο, η ύλη του περιοδικού σχετίζεται με την επιδίωξη του εκδότη να παρουσιάσει κάτι καινούργιο στο αναγνωστικό του κοινό³, να στηλιτεύσει τα τρωτά σημεία του καιρού μέσα από ανώδυνα σατιρικά

¹ Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», *ό.π.*, σ.324-5.

² Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», *ό.π.*, σ.325.

³ Στέφανος Διαλησιμάς, «Το “Ημερολόγιον Σκόκου” και τα πάθη των συνεργατών του», *ό.π.*, σ.130.

άρθρα¹, να συγκεντρώσει «τας λεπτοτέρας και απτικωτέρας ευφυΐας των παρ' ημίν δημοσιολόγων», όπως αναφέρει σε κάποια επιστολή του².

Το *Ημερολόγιο* του Σκόκου στην πρώτη του έκδοση φέρει τον προσδιορισμό *Γελοιογραφικόν*. Η σάτιρα αποτελεί τον κυρίαρχο προσανατολισμό του τόμου αυτού, την πρωταρχική επιδίωξη του εκδότη. Το στοιχείο αυτό επικρατεί και στους επόμενους τόμους. Σατιρικά πολιτικά άρθρα, γελοιογραφίες και επιγράμματα αποτελούν σημαντικό μέρος της ύλης του *Ημερολογίου*. Από το 1891 έως το 1918 το *Ημερολόγιο* αποκαλείται *Εθνικόν*. Η διαφοροποίηση αυτή δεν γίνεται βεβαίως άνευ λόγου. Προσδίδεται μ' αυτό τον χαρακτηρισμό η εξέχουσα σημασία του για τα ελληνικά γράμματα. Ο εκδότης συνειδητοποιεί τώρα πια την απήχηση που είχε το έντυπο, το ρόλο του στη διαμόρφωση μια κοινής εθνικής συνείδησης όσον αφορά στη λογισύνη. Ο Π. Νιρβάνας ερμηνεύει τον προσδιορισμό *Εθνικόν*: Αποτελούσε «το κατεξοχήν πανελλήνιο βιβλίο», «ήταν ένας ετήσιος καθρέφτης της πνευματικής κινήσεως του τόπου» και ταυτοχρόνως, ο μοναδικός πνευματικός σύνδεσμος μεταξύ των εν Διασπορά Ελλήνων και της μητροπόλεως³.

Σημαντική καινοτομία⁴ του *Ημερολογίου* αποτελεί η φωτογραφική απεικόνιση των συγγραφέων που εμφανίζονται σ' αυτό· μια κίνηση που αργότερα αποδεικνύεται ιδιαίτερος ωφέλιμη, καθώς αποτέλεσε τη μοναδική φωτογραφική πηγή, ιδίως για ορισμένους συγγραφείς που το

¹ Η σάτιρα του ίδιου του Σκόκου βάλλει κυρίως κατά των ηθών του καιρού του. Μια κατηγορία μάλιστα των σατιρικών του άρθρων αποτελούν έργα εμφανώς επηρεασμένα από τη Μολιερική σάτιρα χαρακτήρων όπως: η γεροντοκόρη(1888), ο ιατρός(1908), ο φλύαρος(1889), ο αρρωστομανής(1903), η φιλάρεσκος(1889), κ.α. Αντίστοιχα σατιρικά κείμενα δημοσιεύει στο *Ημερολόγιο* και ο Ανδρέας Λασκαράτος.

² Πρόκειται για την επιστολή του Σκόκου προς τον Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίση (1885), όπου ζητά τη συγγραφική του συνδρομή. Ένα μέρος της επιστολής αυτής παρατίθεται στο άρθρο του Σκυλίση, «Το κάτω της γραφής», *Γελοιογραφικόν Ημερολόγιον* του έτους 1886, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου του Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1885, σ.60.

³ Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», *ό.π.*, τόμ.5, σ.326.

⁴ Η καινοτομία έγκειται στην απεικόνιση των προσώπων των συνεργατών και όχι στην εικονογράφηση γενικότερα, η οποία γνωρίζουμε ότι προϋπήρχε (π.χ. στο *Ημερολόγιο* του Παπαδόπουλου Βρεττού, όπως μας πληροφορεί ο Ξενόπουλος), Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Παλαιά ‘Ελληνικά Ημερολόγια’», *ό.π.*, σ.21.

έργο τους δε γνώρισε μεγάλη απήχηση και δεν επιβίωσε μέχρι και τις μέρες μας. Ο Γεώργιος Σουρής, συνεργάτης του περιοδικού, σχολιάζει σατιρικά το εύρημα αυτό με τους παρακάτω στίχους¹:

Σκόκου Ημερολόγιον με πράγματα τρελλά,
Αστεία, διηγήματα, ποιήματα πολλά,
Σ' αυτό θα 'δης τα μούτσουνα των συγγραφέων όλων,
Που στο Ημερολόγιον σπουδαίον παίζουν ρόλον,
Μα έχει και τη μούρη μας μέσα στις άλλαις μούραις,
Οπού της πρέπουν φάσκελα και χίλιας δυο μουντζούραις.

Η διάδοσή του Ημερολογίου του Σκόκου είναι πραγματικά αξιοσημείωτη, γεγονός που αποδεικνύεται από τη μακροβιότητά του (τριάντα τρία χρόνια), από το μεγάλο αριθμό των συνεργατών στο εγχείρημα αυτό και από την εξάπλωση της κυκλοφορίας του σε κάθε μεριά του ελληνισμού.

1.3 Το Εθνικόν Ημερολόγιο ως έντυπο

Η ιδιαίτερη φροντίδα του Σκόκου για το *Ημερολόγιο* και η επιθυμία του να ικανοποιήσει το αναγνωστικό του κοινό, απηχεί ακόμη και στη μορφή των τόμων του. Παρά τον μεγάλο αριθμό των σελίδων, που ξεπερνούν τις τετρακόσιες, εύχρηστοι, δερματόδετοι, πυκνοτυπωμένοι τόμοι, με σελίδες μικρού όγδου σχήματος και πλούσια εικονογράφηση, ταξιδεύουν όπου υπήρχε το ελληνικό στοιχείο.

Μια περιγραφή της εμφάνισης του εντύπου παραθέτει ο Στέφανος Διαλησμάς: «η εκλεκτή ποιότητα του χαρτιού, τα τυπογραφικά στοιχεία

¹ Γεώργιος Σουρής, *ό.π.*, 5 Νοεμβρίου 1888, σ.4.

και η εκτύπωση, η πλουσιώτατη εικονογράφηση και φροντισμένη σελιδοποίηση, η βιβλιοδεσία και η συνολική καλαίσθητη εμφάνισή του συντελούν, ώστε ο κομψός τόμος που κυκλοφορούσε στο τέλος κάθε χρόνου να συναριθμείται μεταξύ των πιο ωραίων εκδόσεων της εποχής»¹.

Το *Ημερολόγιο* του Σκόκου τυπώνεται στον εκδοτικό οίκο του Ανέστη Κωνσταντινίδου από το 1886 έως το 1906. Από το 1907 και για τα επόμενα δέκα χρόνια το τυπογραφείο της Εστίας αναλαμβάνει την έκδοση του περιοδικού.

Τέλος, σε αντίθεση με άλλα έντυπα του είδους, το *Εθνικόν Ημερολόγιον*, δεν εμφανίζει κάποια θεματική κατηγοριοποίηση των περιεχομένων του. Η ύλη του παρατίθεται χωρίς να διαχωρίζεται σε θεματικές ενότητες, γεγονός που ενισχύει την έννοια της ποικιλομορφίας του εντύπου.

¹ Στέφανος Διαλησιμάς, «Το “Ημερολόγιον Σκόκου” και τα πάθη των συνεργατών του», *ό.π.*, σ.131.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Το νεοελληνικό διήγημα

2.1 Το διήγημα- Ορισμός και γενικά χαρακτηριστικά

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα εμφανίστηκε η τάση, κατά την οποία η κριτική προσπάθησε να εντοπίσει κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του διηγήματος, προκειμένου να οριστεί η σύντομη αυτή πεζογραφική μορφή η οποία άνθησε σχεδόν ταυτόχρονα σε Ευρώπη και ΗΠΑ¹. Καθοριστικοί παράγοντες για τη διάδοση του είδους αποτέλεσαν οι μεταφράσεις διηγημάτων, που έκαναν τις εθνικές λογοτεχνίες παγκοσμίως γνωστές, η ανάπτυξη του τύπου, η οποία μάλιστα συνετέλεσε στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του, αλλά και το ρεύμα του ρομαντισμού, μέσω του οποίου γίνεται μια στροφή προς τη λαϊκή δημιουργία².

Βασική προϋπόθεση για να αναγνωριστεί ένα λογοτεχνικό έργο ως διήγημα θεωρείται η συντομία του. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η ονομασία του σε άλλες γλώσσες συμπεριλαμβάνει αυτό το κριτήριο (short story, Kurzgeschichte)³. Αναπόφευκτα προκύπτουν παρανοήσεις για το πώς ορίζεται η συντομία και για το αν αρκεί προκειμένου να θεωρηθεί ένα έργο διήγημα.

Ο φερόμενος ως πατέρας του είδους, Έντγκαρ Άλλαν Πόε παρατηρεί τα εξής: «Είναι πρόδηλο, λοιπόν, πως σε ό, τι αφορά τη διάρκεια, υπάρχει ένα ευδιάκριτο όριο για όλα τα λογοτεχνικά έργα – το όριο της ανάγνωσης σε μια «καθισιά» {...} Γιατί είναι πρόδηλο πως η

¹ Για την ανάπτυξη του διηγήματος στις ευρωπαϊκές και στην αμερικανική λογοτεχνία, πβ. Charles May, *The short story. The reality of artifice*, Twayne publishers, an imprint of Simon and Schuster Macmillan, New York, 1995 σ.21-61 και Αγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και στην Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Τμήμα Φιλολογίας), 2005, σ. 13-53.

² Χριστόφορος Μηλιώνης, *Το διήγημα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σ. 68-70.

³ Henri Tonnet, «Α. Σκέψεις για την προέλευση του νεοελληνικού διηγήματος», *Μελέτες για τη νεοελληνική πεζογραφία*, εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα, 2009, σ.28, υπ. 12.

συντομία πρέπει να βρίσκεται σε άμεση αναλογία με την ένταση της επιδιωκόμενης επίδρασης – με τον όρο, βέβαια, ότι ένας συγκεκριμένος βαθμός διάρκειας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να παραχθεί η οποιαδήποτε επίδραση¹». Επιπλέον, στην κριτική του για τα διηγήματα του Hawthorne αναφέρει πως η συντομία και η συμπύκνωση του είδους δίνουν στον συγγραφέα τη δυνατότητα να υποβάλλει στον αναγνώστη την εντύπωση μιας ενιαίας σύνθεσης, σε αντίθεση με την ανάγνωση ενός εκτενούς έργου κατά τη διάρκεια της οποίας ο αναγνώστης διακόπτεται από τις έγνοιες της καθημερινότητας και διαλύεται η επιδιωκόμενη ολότητα².

Ο Πόε λοιπόν στέκεται σε δύο βασικά γνωρίσματα του διηγήματος, τη συντομία και τη συμπύκνωση. Ο εκάστοτε διηγηματογράφος καλείται μέσα στα στενά όρια της έκτασης του είδους να επιλέξει και να διαμορφώσει το υλικό του με το βέλτιστο δυνατό τρόπο ώστε «να επιτευχθεί η ενότητα στο χώρο, το χρόνο, τη δράση και την υπόθεση»³, αναδεικνύοντας παράλληλα τη δεξιοτεχνία του.

Η ιστορία που αφηγείται το διήγημα επικεντρώνεται σε ένα περιστατικό της ζωής του ήρωα, το οποίο αποδεικνύεται καθοριστικό για τον ίδιο και την μετέπειτα πορεία του. Εκεί έγκειται και το ιδιαίτερο ταλέντο του συγγραφέα, στο να επιλέξει το «μοναδικά χτυπητό» περιστατικό και να το ανάγει, μέσω της συγγραφικής διαδικασίας, σε σύμβολο⁴.

Επιπρόσθετα, εκείνο που χαρακτηρίζει τον ήρωα ενός διηγήματος είναι η συγκρουσιακή του διάθεση απέναντι σε εξωγενείς ή ενδογενείς παράγοντες, όπως είναι η μοίρα, το περιβάλλον του ή ακόμα και ο ίδιος

¹ Edgar Allan Poe, *Το κοράκι και η φιλοσοφία της σύνθεσης*, εκδόσεις Άγρα, 2001, σ.36.

² Πβ. απόσπασμα στο James Cooper Lawrence, “A theory of the short story”, *Short story Theories*, edited by Charles May, Ohio University Press, Αθήνα, 1976, σ.60

³ Γεώργιος Βαλέτας, *Το νεοελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1983, σ.13.

⁴ Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ.16.

του ο εαυτός. Η αντίθεση των προσώπων στα περιστατικά και τις συνθήκες που εντάσσονται, τα οδηγεί, μέσα από την κλιμάκωση της αφήγησης, στη σύγκρουση, η οποία ακολουθείται από τη λύση των αντιθέσεων¹. Συχνά μάλιστα παρατηρείται ότι η πλοκή ξεκινά λίγο πριν από την κορύφωσή της, ενώ παραλείπεται ένα σημαντικό μέρος της προϊστορίας της².

Η κορύφωση αυτή αποκαλείται από τον Ian Reid «στιγμή της κρίσης»³. Η εστίαση του ενδιαφέροντος σ' ένα και μόνο επεισόδιο, το οποίο αντί να παρακολουθείται στην εξέλιξή του, αποκαλύπτεται σε μια ιδιαίτερη στιγμή του. Πρόκειται για το σημείο κατά το οποίο ο ήρωας υφίσταται κάποια σημαντική αλλαγή στη συμπεριφορά ή στις αντιλήψεις του⁴. Η στιγμή αυτή παραπέμπει στην «αναγνώριση» του αρχαιοελληνικού δράματος. Ο πεζογράφος που καθιέρωσε τη στιγμή της κορύφωσης στο έργο του ήταν ο Maupassant⁵.

Από την άλλη, η συντομία και η συμπύκνωση έθρεψαν μια αρνητική στάση της κριτικής και των ίδιων των συγγραφέων απέναντι στο είδος. Η σύνδεση του διηγήματος με τον τύπο δεν άργησε να φανερώσει και τις αρνητικές της επιπτώσεις. Πριν από το 1880 η πεζογραφία ήταν γενικότερα υποβαθμισμένη, καθώς κρινόταν ως είδος κατώτερο, που στόχευε κυρίως στην ψυχαγώγηση του αναγνωστικού κοινού· στην «τέρψη» και λιγότερο στην «ωφέλειά» του, η οποία ήταν σταθερό ζητούμενο από το διαφωτισμό και σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

¹ Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ.13.

² Meyer Howard Abrams, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων: θεωρία, ιστορία, κριτική λογοτεχνίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2005, σ. 91.

³ Ian Reid, *Το διήγημα, Ερμής*, Αθήνα, 1982, σ.80.

⁴ Όπως παρατηρεί ο Reid, το γεγονός αυτό είναι που κάνει μερικές ιστορίες να μένουν για περισσότερο χρόνο στο μυαλό μας. Ότι δηλαδή μας αφήνουν σε αμφιβολία όσον αφορά τη φύση και το μέγεθος της αποκάλυψης, το βαθμό γνώσης που φαίνεται να βίωσε ένα πρόσωπο. Πβ. Ian Reid, *ό.π.*, σ. 80-83.

⁵ Σοφία Ντενίση, *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009, Εισαγωγή, σ.15.

Η υποβάθμιση του είδους σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη δημοσίευσή του στα έντυπα ευρείας κυκλοφορίας, γεγονός που κρίνεται πως ευνοεί την ελαφρότητα, τη βιασύνη και τα φτηνά επινοήματα¹. Η άποψη αυτή προωθείται ακόμη και από τους ίδιους τους εκπροσώπους του διηγήματος σε παγκόσμιο επίπεδο². Στην Ελλάδα η ενασχόληση με το διήγημα και η δημοσίευσή του στον τύπο αποτέλεσε πριν από τη δεκαετία του 1880 μια δραστηριότητα των συγγραφέων παράλληλη με το «σοβαρό» πεζογραφικό τους έργο, είτε ακόμη και μια άσκηση πριν επιδοθούν σ' αυτό, ενώ ορισμένες φορές κρίνεται ακόμη πιο αρνητικά, ως μια καθυστέρηση «της εξέλιξης προς την «ωριμότητα» των εκτεταμένων αφηγηματικών συνθέσεων»³.

Παρόλα αυτά, ο σύγχρονος κριτικός δεν μπορεί να αγνοήσει πως το μπόλιασμα της πεζογραφίας με το δημοσιογραφικό λόγο υπήρξε κίνηση νεωτερική, καθώς το επιτηδευμένο και φαινομενικά υψηλό ύφος της πρώιμης πεζογραφίας του 19^{ου} αιώνα αντικαταστάθηκε από την αληθοφάνεια, την απλότητα του ύφους, τη ζωντάνια, την αμεσότητα και το γοργό ρυθμό, στοιχεία τα οποία έδρασαν ευεργετικά στην παραγωγή της πεζογραφίας.

Η σύγχρονη κριτική δε θεωρεί αρνητικά τα προαναφερθέντα γνωρίσματα του διηγήματος, δηλαδή τη συντομία και τη συμπύκνωση, εφόσον έχει επιτευχθεί η επιδιωκόμενη από το συγγραφέα επίδραση του έργου στον αναγνώστη. Επισημαίνεται μάλιστα πως το διήγημα γίνεται με αυτό τον τρόπο πιο πειστικό και η επίδρασή του πιο άμεση και δραστική⁴, καθώς μέσω των στοιχείων αυτών έχει τη δυνατότητα να

¹ Ian Reid, *ό.π.*, σ.9.

² Πβ. Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ. 9.

³ Αλέξης Ζήρας, «Το ελληνικό διήγημα στην περίοδο 1870-1950», *Το διήγημα στην Ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, *ό.π.*, σ. 44.

⁴ Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ.15

συγκινήσει με μια ένταση, την οποία δύσκολα επιτυγχάνουν εκτενέστερα αφηγηματικά είδη¹.

Οι περισσότεροι μελετητές καταλήγουν στη διαπίστωση ότι ο πιο ασφαλής τρόπος για να αποδοθούν τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του διηγήματος είναι η σύγκριση με άλλα πεζογραφικά είδη, όπως το μυθιστόρημα. Το τελευταίο διακρίνεται για τη μεγάλη του φόρμα, τη σύνθετη και πολυπρόσωπη πλοκή του, την πολυπλοκότητα της δράσης του, την πολλαπλότητα των απόψεων που εκφράζονται σ' αυτό, ενώ αντίθετα το διήγημα χαρακτηρίζεται από τη συντομία, την ένταση, τη συμπυκνωμένη και στοιχειώδη πλοκή, η οποία επικεντρώνεται σε ένα πρόσωπο και ένα επεισόδιο².

2.2 Ο περιοδικός τύπος και το διήγημα

Είναι ευρέως διαδεδομένη η άποψη σύμφωνα με την οποία η ακμή του τύπου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έδωσε σημαντική ώθηση στη συγγραφή διηγημάτων, καθώς η συντομία και η αυτοτέλεια του είδους συνάδουν με τις προδιαγραφές που θέτουν τα έντυπα.

Ο ρόλος των εφημερίδων και των περιοδικών είναι καταλυτικός για την εξέλιξη της μορφής και του περιεχομένου του διηγήματος· συντελούν στην ανάδειξη και στη διάδοση του είδους, στην αυτονόμησή του και στη διαμόρφωση των βασικών του γνωρισμάτων. Γι' αυτό το λόγο ο Τύπος θεωρείται ότι λειτουργεί, όχι μόνο ως ο «φυσικός αγωγός», αλλά και ως ο «κύριος μοχλός» της ανάπτυξής του³.

Η άνθηση του τύπου αρχίζει να συντελείται κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Η διάδοση της εκπαίδευσης, «η διόγκωση ορισμένων επαγγελματικών κατηγοριών, όπως των εργατών και των υπηρετών, η

¹ Ian Reid, *ό.π.*, σ. 11.

² Πβ. Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.5, Χριστόφορος Μηλιώνης, *ό.π.*, σ. 10-12.

³ Παναγιώτης Μουλλάς, *Γ. Μ. Βιζυηνός, Νεοελληνικά διηγήματα*, Εστία, Αθήνα, 2001, Εισαγωγή, σ. κς'.

αύξηση του ελεύθερου χρόνου, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και της ανάγνωσης (π.χ. τεχνητός φωτισμός)»¹, αποτελούν κάποιους από τους παράγοντες που συνέβαλλαν στην αύξηση των εντύπων. Επιπλέον, προς αυτή την κατεύθυνση συντελεί και η πρόοδος της τυπογραφίας, η βελτίωση των εκδοτικών συνθηκών, το χαμηλό κόστος των περιοδικών και εφημερίδων και η ανάπτυξη νέων μεθόδων κυκλοφορίας, όπως η ενοικίαση, οι συνδρομητικές λέσχες κ.λ.π.².

Η συγγραφή διηγημάτων και εν γένει λογοτεχνικών έργων προωθεί την κυκλοφορία εντύπων, την επιβίωση και τη διάδοσή τους. Η αναγνωστική αυτή τάση δεν άργησε να εμφανιστεί και στον ελλαδικό χώρο. Είναι αυτονόητο πως η ανάπτυξη του Τύπου ευνόησε τη δημοτικότητα του διηγήματος, ενώ «το κοινό ήθελε να διαβάσει, χωρίς συνέχειες και διακοπές, αφηγήματα, που έδιναν μιαν εικόνα της σύγχρονης ζωής»³.

Η στροφή στα «καθ' ημάς» ήταν νέο αίτημα μιας αστικής τάξης υπό διαμόρφωση, η οποία εμφανίστηκε στη Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και αυξάνεται στα χρόνια της διακυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη. Η ακμή αυτή συντελείται μέσα στα πλαίσια του επιδιωκόμενου εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια της περιόδου 1875 έως 1895, οπότε εισάγονται σημαντικά κεφάλαια που χρησιμοποιούνται σε βιομηχανικές και τραπεζικές επενδύσεις⁴.

Η αστική τάξη αναζητά την πληροφόρηση για θέματα της επικαιρότητας και εκδηλώνει νέα ενδιαφέροντα. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος για τον οποίο τα οικογενειακά-φιλολογικά έντυπα αυτής της περιόδου γνωρίζουν μεγάλη διάδοση και υπερτερούν σε σύγκριση με

¹ Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.63.

² Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ. 63.

³ Γεώργιος Βαλέτας, *Το νεοελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1983, σ.30.

⁴ Γιώργος Παγανός, *Η νεοελληνική πεζογραφία*, εκδόσεις Κώδικας, Αθήνα, σ. 66.

τα βιβλία λόγω της χαμηλής τους τιμής, αλλά κυρίως επειδή «υποκαθιστούν στη συνείδηση των συνδρομητών ή των αγοραστών τους, βιβλία πολλών διαφορετικών κατηγοριών»¹.

Επίσης, μια νέα κατηγορία αναγνωστών κάνει δυναμική την παρουσία της. Οι γυναίκες, αν και τα ποσοστά του αναλφαβητισμού είναι τεράστια σ' ολόκληρη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα², συνιστούν μια υπολογίσιμη ομάδα, η οποία συμπεριλαμβάνεται στο αναγνωστικό κοινό. Μια μικρή μερίδα τους μάλιστα συμμετέχει ενεργά στην παραγωγική διαδικασία αρθρογραφώντας στα έντυπα, αλλά και δημοσιεύοντας πρωτότυπα διηγήματα³.

Η νέα τάξη πραγμάτων και ενδιαφερόντων ωθεί τις εφημερίδες και τα περιοδικά να προσαρμοστούν στις επιταγές του αναγνωστικού κοινού. Ωστόσο, και τα ίδια τα έντυπα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της κοινωνίας, ιδίως από τη σύσταση του ελληνικού κράτους και έπειτα, οπότε εμφανίζεται και η τυπογραφία. Νωρίτερα το ελληνικό βιβλίο παραγόταν στα τυπογραφεία συγκεκριμένων πόλεων της δυτικής Ευρώπης (Βιέννη, Βενετία, Τεργέστη, Βουδαπέστη) όπου ανθούσε το ελληνικό στοιχείο, και προοριζόταν για ένα περιορισμένο, μορφωμένο αναγνωστικό κοινό, οπότε δύσκολα μπορούμε να μιλήσουμε για διαμόρφωση μιας συλλογικής εθνικής συνείδησης. Εντούτοις, θεωρείται πως ο Τύπος «από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, σε συνάρτηση με τη λογοτεχνία και την εκπαίδευση, είχε αρχίσει

¹ Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.69 και 70.

² Κατά την απογραφή του 1879 το ποσοστό του αναλφαβητισμού για τις γυναίκες φτάνει στο 93% ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 63%. Πβ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογισύνη του 19^{ου} αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα, 2007, σ.29.

³ Ο Henri Tonnet παρατηρεί ότι το έργο των πρώτων Ελληνίδων συγγραφέων είναι πρωτότυπο και το γεγονός αυτό «οφείλεται, ουσιαστικά, στη δυναμική προσωπικότητα των «επαναστατριών», που τόλμησαν να εκφραστούν και εν συνεχεία να διαβαστούν.», Henri Tonnet, «B. Σημείωμα για τη γυναικεία πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ. 213.

να επηρεάζει τη διαδικασία δημιουργίας εθνικής ταυτότητας και φυσιογνωμίας του έθνους¹».

Οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες που περιλαμβάνουν στην ύλη τους διηγήματα και θεωρούνται, ως προς αυτό το ζήτημα, πρόδρομοι των μεταγενέστερων εντύπων είναι η *Ιόνιος Ανθολογία* (1834-5), η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* (1837-44), η *Φιλολογία* (1841-44), η *Μέλισσα των Κυκλάδων* (1844-7), η *Τρις* (1836) του Κωνσταντίνου Πώπ και ο *Ευρωπαϊκός Ερανοστής* (1840-2)².

Το πρώτο περιοδικό το οποίο καλλιέργησε συστηματικά το διήγημα και δημοσίευε σταθερά πρωτότυπα διηγήματα ελλήνων συγγραφέων ήταν η *Ευτέρπη* (1847-55) και ακολούθησε η *Πανδώρα* (1849-71). Τα τελευταία αυτά περιοδικά έντυπα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην διηγηματογραφική παραγωγή της περιόδου 1830 με 1880. Η μελέτη της πεντηκονταετίας αυτής φανερώνει την ιδιαίτερη ακμή του είδους κατά τη διάρκεια των χρόνων 1847-52, την οποία ακολουθεί η μειωμένη παρουσία διηγημάτων στα επόμενα χρόνια³.

Τα νέα έντυπα που εμφανίζονται στη δεκαετία του 1880 προτιμούν να συμπεριλαμβάνουν στην ύλη τους λογοτεχνικά κείμενα από τον εγκυκλοπαιδισμό της προηγούμενης περιόδου⁴. Οι προσανατολισμοί των διαφόρων εντύπων, όσον αφορά στο διηγηματογραφικό υλικό που εκδίδουν, παραμένουν σε γενικές γραμμές ίδιοι, ενώ οι αποκλίσεις τους αφορούν σε μεγάλο ποσοστό στη δημοσίευση μεταφρασμένων διηγημάτων, στην εμμονή στο λαογραφισμό και στην ειδυλλιακή απεικόνιση της υπαίθρου. Επιπλέον, από το 1888 εμφανίζεται και

¹ Λίνα Λούβη, *Περί γέλωτος βασιλείων: οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Εστία, Αθήνα, 2002, Εισαγωγή, σ. 14.

² Πβ. Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ.74-89, Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.75 και Henri Tonnet, «Α. Σκέψεις για την προέλευση του νεοελληνικού διηγήματος», *ό.π.*, σ.46, υπ.44.

³ Ως αιτία αυτής της μείωσης επισημαίνεται «η καταγιστική παρουσία της μεταφρασμένης πεζογραφίας και η καθιέρωση του θεσμού των ποιητικών διαγωνισμών.», Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.358.

⁴ Τάκης Καρβέλης, *Η γενιά του 1880*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2003, σ. 61.

καθιερώνεται το εορταστικό ηθογραφικό διήγημα, το οποίο γνώρισε μεγάλη απήχηση, τάση που συνεχίζεται μέχρι και τις μέρες μας¹.

Η αυξανόμενη ζήτηση των εντύπων, η οποία οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στη δημοσίευση διηγημάτων, δεν πρέπει να μας παραπλανά σε ότι αφορά το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για το διήγημα ως αυτόνομο είδος. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η άποψη του Αλέξη Πολίτη ότι, «το λιγότερο καλλιεργημένο κοινό φαίνεται πως προτιμούσε κείμενα αφηγηματικότερα με πλοκή, έρωτες και περιπέτειες και μάλιστα στην καθαρεύουσα.²»

Το γεγονός ότι καμία από τις συλλογές διηγημάτων που δημοσιεύτηκαν δε γνώρισε δεύτερη έκδοση, αλλά και η παρατήρηση του Κασδώνη στην ανθολογία του, ότι «μόνον του ελληνικού Κοινού η ενθάρρυνσις δεν ανταποκρίνεται ουδ' επ' ελάχιστον εις την εθνικήν ταύτην εργασίαν, εις ην μετ' αυταπάρνησεως και αγάπης εμμένουσιν οι άριστοι των νέων συγγραφέων μας.³», οδηγεί τον Πολίτη στη διαπίστωση πως «συχνά ήταν περισσότερο η φιλοδοξία των συγγραφέων και όχι η ζήτηση που οδηγούσε στην εκτύπωση των έργων τους.⁴».

Στην παραπάνω παρατήρηση θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τις ανησυχίες που εκφράζει ο Κωνσταντίνος Σκόκος για την πορεία του ελληνικού βιβλίου, την οποία συνδέει με τη πνευματική κατάσταση της χώρας. Επισημαίνει πως, το βιβλίο, εκείνη την περίοδο, θεωρείται από πολλούς «περιττή και άσκοπος πολυτέλεια», ενώ δεν δίσταζαν να ξοδεύουν πολύ μεγάλα ποσά για μια ολιγώρη βόλτα μέχρι το Τατόι⁵.

¹ Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ.119.

² Αλέξης Πολίτης, «III.Λογοτεχνία και διανοήση, 1880: μια καινούργια γενιά στο προσκήνιο», *Ιστορία του νέου ελλητισμού 1770-2000*, 5^{ος} τόμος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 240.

³ Γεώργιος Κασδώνης, *Ελληνικά διηγήματα μετά των εικόνων των συγγραφέων*, εκ του τυπογραφείου της Εστίας, εν Αθήναις, 1896, πρόλογος, σ. δ'.

⁴ Αλέξης Πολίτης, «III.Λογοτεχνία και διανοήση, 1880: μια καινούργια γενιά στο προσκήνιο», *Ιστορία του νέου ελλητισμού 1770-2000*, *ό.π.*, σ. 240.

⁵ Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ήτοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, Β', *ό.π.*, Αναγκαίος επίλογος, σ. 283.

Είναι γνωστή η συμβολή της *Εστίας* στην προώθηση του νεοελληνικού διηγήματος, την ίδια όμως περίοδο κυκλοφορούν και άλλα έντυπα που βοήθησαν κι αυτά με τη σειρά τους τη διάδοση του είδους. Ένα απ' αυτά ήταν η εφημερίδα *Εβδομάς*, η οποία εκδιδόταν από το 1884 έως το 1892. Όπως παρατηρεί η Έρη Σταυροπούλου, η *Εβδομάς* διαφοροποιείται αισθητά από την *Εστία*, καθώς δημοσιεύει μεταφράσεις ηθογραφικών έργων, προβάλλοντας μ' αυτό τον τρόπο «εξίσου επαινετικά έργα ξένων συγγραφέων που αναφέρονται στα ήθη και στις παραδόσεις της πατρίδας τους»¹.

Επίσης, καλλιεργεί μια ακόμη κατηγορία, αυτή των κοινωνικών διηγημάτων τα οποία διαδραματίζονται κατά κανόνα σε αστικό περιβάλλον και παρουσιάζουν σύγχρονους προβληματισμούς, αλλά και ορισμένα φαντασιακά και εξωτικά θέματα που ευνοούν την φυγή από την πραγματικότητα, καταδεικνύοντας μια σαφέστερη απεικόνιση των αναζητήσεων των αναγνωστών².

Παρατηρείται πως η ανάπτυξη του περιοδικού Τύπου και η ενσωμάτωση της λογοτεχνίας στην ύλη των εντύπων συνετέλεσε στην εισχώρηση της δημοτικής στον πεζό λόγο. Τη δημοτική τη συναντάμε κυρίως στους διαλόγους και στις λαϊκές αφηγήσεις που εγκιβωτίζονται στα διηγήματα, προτού εμφανιστεί ο Ψυχάρης με το *Ταξίδι* του το 1888³. Πρόκειται για μια σχέση αμφίδρομη, καθώς η απλοποίηση της ελληνικής γλώσσας βοήθησε το νεοελληνικό διήγημα να λάβει την οριστική του μορφή⁴.

Την ίδια περίπου εποχή εκδίδεται στην Αθήνα η πρώτη εβδομαδιαία εφημερίδα που απευθύνεται στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό και της

¹ Έρη Σταυροπούλου, «Συμβολή στην ιστορία του νεοελληνικού διηγήματος», *Το διήγημα στην Ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, ό.π., σ.262.

² Πβ. Έρη Σταυροπούλου, «Συμβολή στην ιστορία του νεοελληνικού διηγήματος», ό.π., σ.268.

³ Πβ. Γεώργιος Βαλέτας, ό.π., σ. 42-5.

⁴ Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ητοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Α', εκδότης Ιωάννης Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της *Εστίας*, Αθήνα, 1920, Πρόλογος, σ. 7.

οποίας η συντακτική ομάδα αποτελείται αποκλειστικά από γυναίκες¹. Η *Εφημερίς των Κυριών* ήταν ένα εβδομαδιαίο έντυπο το οποίο εξέδιδε από το 1887 έως το 1917 μια από τις πρώτες ελληνίδες φεμινίστριες, η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν· ένα έντυπο που αποτέλεσε σημαντικό όργανο για τους αγώνες χειραφέτησης της Ελληνίδας². Από το πρώτο κιόλας έτος κυκλοφορίας του περιοδικού προκηρύσσεται διαγωνισμός διηγήματος, προκειμένου να δοθεί στην ελληνίδα αναγνώστρια και επίδοξη συγγραφέα το βήμα για να εκφραστεί και να διεκδικήσει μια θέση στην ανδροκρατούμενη πνευματική ζωή. Επιπλέον, βασική σκοπιμότητα αποτελούσε και η διαπαιδαγώγηση του γυναικείου φύλου μέσα από τα έργα τους³.

Η στροφή των εβδομαδιαίων και των μηνιαίων περιοδικών εντύπων προς τη λογοτεχνία επηρεάζει και τους εκδότες των ετήσιων ημερολογίων, οι οποίοι χωρίς να απομακρύνονται από τον εγκυκλοπαιδισμό και την επικαιρότητα, που αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία της θεματολογίας τους, συμμορφώνονται με τις νέες απαιτήσεις και καλλιεργούν όλο και περισσότερο τα λογοτεχνικά είδη. Το διήγημα προσφέρει στα έντυπα αυτά ψυχαγωγικό υλικό, το οποίο με την αυξανόμενη ζήτησή του εξασφαλίζει σ' αυτά ένα σταθερό αναγνωστικό κοινό και συμβάλλει στη διάδοση και στην μακροβιότητά τους.

2.3 Το νεοελληνικό διήγημα έως το 1880

Οι ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας παρατηρούν, ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 συντελείται μια στροφή στη λογοτεχνία, η

¹ Η *Εφημερίς των Κυριών* δεν ήταν το πρώτο ελληνικό γυναικείο έντυπο, καθώς είχαν προηγηθεί η *Κυψέλη* (1845) της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, *Η Θάλεια* (1867) της Πηνελόπης Λαζαρίδου και η *Ευρυδίκη* (1870-9) της Αμαλίας Κτενά- Λεοντιάδου, πβ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα, 2007, σ. 57-66.

² Για την *Εφημερίδα των Κυριών* πβ. Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ. 67 και Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987, σ. 205-279.

³ Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ. 57.

οποία χαρακτηρίζεται, κατά κύριο λόγο, από μια πιστότερη αναπαράσταση της πραγματικότητας. Στην ποίηση έρχεται, το ρεύμα του παρνασσιισμού, ως αντίδραση στο ρομαντισμό, ενώ παράλληλα στην πεζογραφία το ρομαντικό ιστορικό μυθιστόρημα της προηγούμενης περιόδου, το διαδέχεται η ηθογραφία και ο ρεαλισμός. Επιπλέον, η σύντομη μορφή του διηγήματος κάνει αισθητή την παρουσία της και αποτελεί την πιο συχνή και σημαντική λογοτεχνική έκφραση της περιόδου.

Η χρονική αυτή περίοδος άνθησης και καθιέρωσης του διηγήματος δεν αποτελεί και το πρώτο φανέρωμα του είδους, το οποίο είχε εμφανιστεί μέσα στην προηγούμενη πενήκονταετία, ενώ είχε αρχίσει να προετοιμάζεται ακόμη νωρίτερα. Είχε συμβάλλει καθοριστικά η μεταφραστική δραστηριότητα δυτικών, αλλά και ανατολικών έργων, όποτε και ξεκίνησε μια πιο συστηματική χρήση του όρου, αν και δεν είχε λάβει ακόμη τη σημασία που του αποδόθηκε αργότερα¹.

Το διασκευασμένο από το Ρήγα Φεραίο *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* (1790) και το έργο *Έρωτος Αποτελέσματα* του Ιωάννη Καρατζά (1892), αποτελούν τις πρώτες αξιόλογες εμφανίσεις του διηγήματος στα νεοελληνικά γράμματα και γνώρισαν και τα δύο μεγάλη αναγνωστική επιτυχία. Επίσης, οι μεταφρασμένες ερωτικές και ηθικοδιδασκτικές ιστορίες του Ιωάννη Κασκαμπά (1807), ο *Παπατρέχας* του Κοραή, τα ανέκδοτα *Αληθινά διηγήματα* του Αθανάσιου Ψαλίδα και η γενικότερη τάση μετάφρασης σύντομων αφηγηματικών μορφών, δημιουργούν ένα ευνοϊκό κλίμα για την εμφάνιση πρωτότυπων νεοελληνικών διηγημάτων ακόμη και νωρίτερα από την επανάσταση του 1821².

¹ Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ. 88-9.

² Πβ. Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.87-97.

Στην πεντηκονταετία 1830 με 1880 το διήγημα δεν έχει ακόμη αυτονομηθεί· το μεγαλύτερο μέρος της διηγηματογραφικής παραγωγής εμφανίζεται δημοσιευμένο σε φιλολογικά περιοδικά και σε έντυπα ποικίλης ύλης της εποχής¹. Ωστόσο σύγχρονες μελέτες αποδεικνύουν, ερευνώντας πλήθος περιοδικών, ότι ο αριθμός των διηγημάτων τα οποία εκδόθηκαν αυτή τη χρονική περίοδο είναι μεγαλύτερος από αυτόν που γνωρίζαμε τα προηγούμενα χρόνια².

Το κίνημα του ρομαντισμού φαίνεται πως ευνόησε την ανάπτυξη του είδους, καθώς «έστρεψε το ενδιαφέρον των συγγραφέων στο παράξενο στο φανταστικό, στα παράφορα και απελευθερωμένα συναισθήματα και στην κορύφωση της εμπειρίας· όλα αυτά μπορούσαν να διερευνηθούν καλύτερα στη μικρή έκταση αφήγηση³». Ο πιο σημαντικός διηγηματογράφος αυτής της περιόδου ήταν ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μάλιστα, το έργο του *Αι φυλακαί ή η κεφαλική ποιμή* (1835) θεωρείται το πρώτο διήγημα του νεώτερου ελληνισμού.

Τα διηγήματα που γράφονται αυτή την εποχή στοχεύουν στη διασκέδαση, αλλά και στην ηθική διαμόρφωση του αναγνώστη, στη φυγή του από τα προβλήματα της καθημερινότητας και στην εγκυκλοπαιδική του ενημέρωση. Αντλούν τη θεματική τους από τη δημοσιογραφική επικαιρότητα, αξιοποιούν τον εγκυκλοπαιδισμό, τις εξωτικές ιστορίες, την ιστορική αφήγηση, το ερωτικό στοιχείο, κ.α. ⁴. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο

¹ Πβ. Σοφία Ντενίση, «1830-1880: Η προπαρασκευαστική πεντηκονταετία του νεοελληνικού διηγήματος», *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009, σ. 195.

² Η Σοφία Ντενίση, έχοντας αποδελτιώσει 50 περιοδικά της εποχής καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι από το 1830-1880 εκδίδονται τριακόσια περίπου διηγήματα. Τα διακόσια ογδόντα ένα είναι δημοσιευμένα σε περιοδικά και άλλα τριάντα είχαν δημοσιευθεί αυτοτελώς. Σοφία Ντενίση, «1830-1880: Η προπαρασκευαστική πεντηκονταετία του νεοελληνικού διηγήματος», *ό.π.*, σ.191.

³ Σοφία Ντενίση, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ.14.

⁴ Πβ. Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ. 358, Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.*, Εισαγωγή, κθ'. Πιο αναλυτικά για τις τάσεις στη θεματολογία της διηγηματογραφίας αυτής της περιόδου πβ. Σοφία Ντενίση, «1830-1880: Η προπαρασκευαστική πεντηκονταετία του νεοελληνικού διηγήματος», *ό.π.*, σ.200-204 και Αγγελική Λούδη, *ό.π.*, σ.161-363.

τους αποδίδεται η κατηγορία πως δεν φανερώνουν τον «παλμό της ελληνικής ζωής¹».

Ήδη όμως στα τέλη αυτής της περιόδου και πιο συγκεκριμένα στη δεκαετία του 1870 εμφανίζεται η τάση για την αξιοποίηση του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Το λαογραφικό ενδιαφέρον που ξεκινά με το έργο του Νικόλαου Πολίτη *Μελέτη επί του βίου των νεώτερων Ελλήνων* (1871), ενισχύεται με έρευνες πάνω στα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις του ελληνικού λαού. Αξιοσημείωτο είναι ότι σ' εκείνη τη δεκαετία εμφανίζονται και οι πρώτες συλλογές παραμυθιών². Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Μουλλά, τα αίτια αυτού του λαογραφισμού είναι δύο: να δοθούν «καινούργια όπλα στον αγώνα της εθνικής συνέχειας ενάντια στον Falmerayer» και «να μεταφερθούν στο παρόν {...} οι αξίες που ως τώρα αναζητούνταν στο παρελθόν και στα κατορθώματα των προγόνων.³»

Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάσσεται η προσπάθεια δημιουργίας μιας εθνικής λογοτεχνίας, μιας λογοτεχνίας της οποίας πηγή θα αποτελούσε ο ελληνικός λαός. Είναι κοινώς αποδεκτό ότι ο *Λουκής Λάρας* του Βικέλα είναι το έργο το οποίο θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο πέρασμα από τη ρομαντισμό στην περίοδο της ηθογραφίας⁴. Στην πραγματικότητα όμως αυτή η μετάβασή στην ηθογραφία είχε αρχίσει να διαφαίνεται από πολύ νωρίτερα⁵. Ωστόσο η γενιά του 1880 θα είναι αυτή που θα αναδείξει το διήγημα σε κυρίαρχο είδος.

¹ Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.*, Εισαγωγή, σ.κθ'.

² Πβ. Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 46.

³ Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.*, Εισαγωγή, σ. λγ'.

⁴ «εις τον Βικέλαν επεφυλάσσετο η τιμή να δώσει το σύνθημα. Και το διήγημα βαδίζει έκτοτε κανονικότερον, οργανικότερον· ηύρε τον δρόμον του», Κωστής Παλαμάς, «Το ελληνικόν διήγημα», *Άπαντα*, Β', Γκοβόστης, Αθήνα, 1962, σ. 155.

⁵ Πβ. Λάμπρος Βαρελάς, «Ανιχνεύοντας την προϊστορία της ηθογραφίας πριν από το 1883», *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα, Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Παντελής Βουτουρής- Γιώργος Γεωργής, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006, σ. 256-268 και Νάσος Βαγενάς, «Οι αρχές της πεζογραφίας του ελληνικού κράτους», *Η ηρωική γλώσσα*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1998, σ. 191-5.

2.4 Η ανθολόγηση του νεοελληνικού διηγήματος από τον Κωνσταντίνο Σκόκο

Η ανθολογία διηγημάτων είναι εξορισμού μια συλλογή ορισμένων από τα πιο ωραία και σημαντικά έργα του είδους. Αυτό προσπάθησαν να κάνουν και οι εκδότες τους από την πρώτη ανθολογία του Κασδόνη έως τις μέρες μας. Επόμενο λοιπόν είναι ότι, μέσα από τις συλλογές αυτές δεν δίνεται μια σαφής και συνολική εικόνα της πορείας του διηγήματος, αλλά οι καλύτερες στιγμές της. Επίσης, η ανθολόγηση ενέχει αναπόφευκτα και το στοιχείο της υποκειμενικότητας, εφόσον ο εκδότης έχει κάνει μια επιλογή των κειμένων που συμπεριλαμβάνει στα στενά όρια ενός βιβλίου είτε λίγων τόμων.

Όπως έχει επισημανθεί από τον Γεώργιο Βαλέτα, η έκδοση ανθολογιών στον ελλαδικό χώρο δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από εκδότη σε εκδότη. Ο αριθμός τους είναι περιορισμένος, πολλές φορές είναι προχειροφτιαγμένες και το συχνότερο πρόβλημα που εντοπίζεται είναι η επανάληψη των έργων, χωρίς να προστίθενται αρκετά νέα διηγήματα, ώστε να μπορέσει να αποδοθεί το θεματικό και μορφολογικό εύρος, το οποίο έλαβε η διηγηματογραφία¹.

Η πρώτη ανθολογία νεοελληνικού διηγήματος εκδίδεται από το περιοδικό *Εστία* και τον Γεώργιο Κασδόνη το 1896, λίγα μόλις χρόνια μετά από την έναρξη της ακμής του είδους. Ο εκδότης επιδιώκει να γνωστοποιήσει τη σύγχρονη του φιλολογική παραγωγή στο χώρο του διηγήματος «εις τους μη επιμελώς παρακολουθούντας». Επισημαίνει την ώθηση που έδωσε στο πεζογραφικό αυτό είδος η *Εστία* και παρατηρεί πως

¹ Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 121. Ο Βαλέτας συγκεντρώνει στις τελευταίες σελίδες της μελέτης του για το διήγημα έναν κατάλογο με τις γνωστότερες ανθολογίες διηγημάτων που κυκλοφόρησαν από το 1896 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Πβ. Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 121-124.

η πρόοδος που έχει σημειώσει το είδος είναι τόσο σημαντική, ώστε θα μπορούσε πλέον να συγκριθεί με τις ευρωπαϊκές φιλολογίες¹.

Η ανθολογία του Κασδόνη αποκαλείται από τον Βαλέτα ως το «“χρυσό” βιβλίο της λογοτεχνίας μας, γιατί φέρνει στα προσκήνια της ιστορίας και της ζωής τον παραγκωνισμένο ελληνικό λαό», την «πρώτη ανοιξιάτικη άνθηση του νεοελληνικού διηγήματος»². Μέσω της συλλογής αυτής, ο δρόμος για την ανάπτυξη του διηγήματος ανοίγει και παρουσιάζονται οι πρωτοπόροι του είδους³.

Το 1920, μετά από 25 περίπου χρόνια από την πρώτη προσπάθεια ανθολόγησης του νεοελληνικού διηγήματος, εκδίδεται η ανθολογία του Κωνσταντίνου Σκόκου. Πρόκειται για ένα δίτομο έργο, το οποίο περιλαμβάνει την πρώτη φάση, αλλά και την εξέλιξη της νεοελληνικής διηγηματογραφίας. Αυτός άλλωστε ήταν και ο στόχος της συλλογής: «να δώσει ακριβεστέραν τινά και απτοτέραν εικόνα της φυσιολογικής εξελίξεως του Ελληνικού διηγήματος από της συστάσεως του ελληνικού βασιλείου μέχρι σήμερα»⁴.

Η ανθολογία αποτελείται από εβδομήντα δύο διηγήματα⁵. Στον πρώτο τόμο συναντάμε τριάντα τρία έργα από την διηγηματογραφία έως το 1896, ενώ στον δεύτερο τόμο τριάντα οκτώ ακόμη διηγήματα δημοσιευμένα από το 1896 έως το 1920. Ο Σκόκος τηρώντας την τακτική την οποία ακολουθεί και στο *Εθνικόν Ημερολόγιο*, δημοσιεύει πριν από το κάθε διήγημα τη φωτογραφία, όπως επίσης και ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα των συγγραφέων.

¹ Γεώργιος Κασδόνης, *ό.π.*, πρόλογος, σ. γ'. Με αυτή την επισήμανση διαφαίνεται ένας διάλογος με την προκήρυξη του Νικόλαου Πολίτη στα 1883. Πβ, «ουδεμίαν έχομεν να παρουσιάσωμεν ελληνικήν εργασίαν εν τω είδει τούτω όπερ πλουσιώτατα αντιπροσωπεύεται εν ταις γραμματολογίαις των επιλοίπων ευρωπαϊκών εθνών», *Δελτίον της Εστίας* (15 Μαΐου 1883).

² Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 112.

³ Γεώργιος Βαλέτας, *ό.π.*, σ.112.

⁴ Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ητοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Α', *ό.π.*, Πρόλογος, σ. 3.

⁵ Πβ. Στο δεύτερο μέρος του παραρτήματος της εργασίας.

Οι εξήντα οκτώ συγγραφείς οι οποίοι ανθολογούνται, καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα της ελληνικής διανόησης. Προέρχονται από κάθε μεριά της Ελλάδας και εκπροσωπούν διαφορετικές ιδεολογίες και λογοτεχνικά ρεύματα. Επίσης, καθώς βρισκόμαστε πλέον στα 1920 και η άνθηση του νεοελληνικού διηγήματος είχε αρχίσει πριν από τρεις περίπου δεκαετίες, ένας μεγάλος αριθμός των πεζογράφων που βρίσκουμε, ιδίως στον πρώτο τόμο της συλλογής, είχαν πια αποβιώσει.

Το ποσοστό της γυναικείας συγγραφικής παρουσίας στην ανθολογία δεν είναι καθόλου ικανοποιητικό, αν και ήταν λίγο μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό της έκδοσης του Κασδόνη (3,4%). Μόνο τέσσερις από τις διηγηματογράφους της εποχής κατόρθωσαν να συμπεριληφθούν (5,9%). Αυτές είναι η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η Αρσινόη Παπαδοπούλου, η Αιμιλία Δάφνη και η Γαλάτεια Καζαντζάκη, την οποία συναντάμε με το ψευδώνυμο Πετρούλα Ψηλορείτη.

Μια καινοτομία του Σκόκου, για την οποία μάλιστα πολλοί τον κατέκριναν¹, έγκειται στην συμπερίληψη ορισμένων ήσσονων συγγραφέων πλάι στους καταξιωμένους εκπροσώπους του είδους. Ο εκδότης φρόντισε να συλλέξει τα καλύτερα έργα που είχαν μέχρι στιγμής δημοσιευθεί, ακόμη και αν οι συγγραφείς τους έγραψαν μόνο ένα έργο που θα άξιζε να βρίσκεται σ' αυτή τη συλλογή². Στον επίλογο του δεύτερου τόμου απαντά σ' αυτούς που σχολίασαν αρνητικά την επιλογή του: (Η ανθολογία αυτή) «περιέχει μεν έργα έξοχα ως επί το πλείστον, πάντοτε δε ωραία. {...} Συλλογή ήτις περιέχει ωραία διηγήματα, κατά την

¹ Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ήτοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, Β', ό.π., Αναγκαίος Επίλογος, σ. 284.

² Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ήτοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, Α', ό.π., Πρόλογος, σ. 8-9.

κρίσην του (εννοεί του εκάστοτε κριτικού), δεν έχει ανάγκην, υποθέτω, άλλου εξαφρίσματος»¹.

Ο Βαλέτας επισημαίνει πως η ανθολογία αυτή υπήρξε μια «προσφορά στην διάδοση και προβολή του διηγήματος»². Πρόκειται για μια συλλογή, η οποία δίνει μια πιο ξεκάθαρη εικόνα για την πορεία του είδους έως το 1920, λόγω του μεγάλου αριθμού των συγγραφέων και των διηγημάτων που ανθολογούνται, αλλά κυρίως λόγω της ιδιαίτερης φροντίδας του Σκόκου για το νεοελληνικό διήγημα, όπως άλλωστε διαπιστώνεται και απ' το *Ημερολόγιό* του.

¹ Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ητοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, Β', ό.π., Αναγκαίος Επίλογος, σ. 284.

² Γεώργιος Βαλέτας, ό.π., σ. 123.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι τάσεις στη θεματολογία της νεοελληνικής διηγηματογραφίας μέσα από τα διηγήματα του *Εθνικού Ημερολογίου* του Κωνσταντίνου Σκόκου

A) Η διηγηματογραφική παραγωγή στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*

Στα εισαγωγικά κεφάλαια της παρούσας εργασίας είδαμε τον τρόπο με τον οποίο ο Τύπος και ειδικότερα οι ημερολογιακές εκδόσεις συνετέλεσαν στην ανάπτυξη του διηγήματος. Η σύντομη μορφή του είδους και η συμπύκνωση των νοημάτων αποτέλεσαν τα βασικά κριτήρια για την εισχώρηση του διηγήματος στα περιοδικά έντυπα, καθώς η συμπερίληψή του στους τόμους τους, τους εξασφάλισε πλούσιο υλικό, με αναμενόμενη και σταθερή απήχηση στο αναγνωστικό κοινό.

Στο *Ημερολόγιο* του Σκόκου η διηγηματογραφία καλύπτει ένα σημαντικό μέρος της ύλης, δεδομένου του ενδιαφέροντος του ίδιου του εκδότη για το είδος – άλλωστε έγραφε και ο ίδιος διηγήματα και συνέταξε μια Ανθολογία διηγήματος το 1920- αλλά και της ζήτησής του απ' τους αναγνώστες. Μάλιστα ο Παύλος Νιρβάνας μας δίνει την πληροφορία πως η διακίνηση του *Ημερολογίου* δεν ήταν ελεύθερη αλλά συνδρομητική και οι αγοραστές «επενέβαιναν» στη διαμόρφωσή του με επιστολές προς τον εκδότη για τα θέματα στα οποία αρέσκονταν είτε τους δυσαρεστούσαν¹.

Από το 1886 έως το 1900 δημοσιεύονται στους δεκαπέντε τόμους του *Ημερολογίου* συνολικά ενενήντα επτά διηγήματα εκ των οποίων μόνο τα εννέα είναι μεταφρασμένα (το 9,2%)². Παρατηρήσαμε ότι από την άποψη του περιεχομένου τους, τα διηγήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερη

¹ Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», *Νέα Εστία*, 5, 1929, σ.325.

² Πβ. στον τέταρτο πίνακα του παραρτήματος.

ποικιλομορφία. Οι συνεργάτες του περιοδικού δε φαίνεται να περιορίζονται από τον εκδότη ως προς τη θεματολογία που θα επιλέξουν. Τους δίνεται η δυνατότητα να ελιχθούν με βάση τα ενδιαφέροντα, το περιβάλλον απ' το οποίο προέρχονται, τις κοινωνικές αλλά και τις λογοτεχνικές τους καταβολές.

Ως προς την τήρηση της συντομίας των διηγημάτων παρατηρούμε πως ο αριθμός των σελίδων που εντάσσονται στους τόμους είναι κατά μέσο όρο οι 7,5 σελίδες το κάθε διήγημα. Πάλι όμως δε φαίνεται να υπάρχει ένα σαφές όριο καθώς το πιο σύντομο διήγημα καλύπτει δύο μόλις σελίδες και το εκτενέστερο είκοσι τρείς. Γενικότερα οι σελίδες του Ημερολόγιου από το 1886 έως το 1900 που αφιερώνονται στη διηγηματογραφική συγγραφική δραστηριότητα είναι περίπου εβδομήντα τριάντα.

Η συγγραφή διηγημάτων για τις ανάγκες του *Ημερολογίου* παρουσιάζει μια προϊούσα αύξηση (πίνακας 1). Κατά την έναρξη της κυκλοφορίας του έντυπου ο αριθμός των διηγημάτων που συμπεριλαμβάνονταν στον κάθε τόμο ήταν εμφανώς περιορισμένος. Στον πρώτο τόμο μάλιστα δεν έχει δημοσιευτεί κανένα διήγημα, ενώ σταδιακά και μέχρι το 1895 εκδίδονται από δύο έως πέντε διηγήματα στον κάθε τόμο. Το γεγονός αυτό αιτιολογείται απ' την αλλαγή της κατεύθυνσης που δόθηκε στο έντυπο. Ας μην ξεχνάμε ότι αρχικά επρόκειτο για ένα «γελοιογραφικό» ημερολόγιο, όπως μαρτυρά ο τίτλος του 1886, και απ' την επόμενη χρονιά προστίθεται στον τίτλο ο χαρακτηρισμός «φιλολογικόν» και το έντυπο αρχίζει σιγά – σιγά να λαμβάνει έναν περισσότερο λογοτεχνικό προσανατολισμό.

Από το 1896 και στο εξής η διηγηματογραφία αυξάνεται εντυπωσιακά¹, φτάνοντας τα είκοσι ένα διηγήματα στον τόμο του 1898. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα έργα αυτά γράφτηκαν το 1897, τη χρονιά που η χώρα διεξήγαγε πόλεμο με την Τουρκία. Η δυσχερής πολιτική και οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά την ήττα του 1897 δε φαίνεται να επηρέασε αρνητικά τη συγγραφική διαδικασία.

Πιθανότατα η αύξηση αυτή σχετίζεται με το ρόλο της λογοτεχνίας ως μέσο φυγής απ' την πραγματικότητα, ιδίως σε περιόδους δύσκολες για το έθνος. Την ίδια ερμηνεία θα μπορούσαμε να δώσουμε και από την πλευρά του αναγνωστικού κοινού. Το διήγημα ως ένα τερπνό ανάγνωσμα αποπροσανατόλιζε, έστω και πρόσκαιρα, τον πολίτη από τα δυσάρεστα ζητήματα της καθημερινότητας και συνεπακόλουθα αυξανόταν η ζήτηση του είδους.

Σχεδόν αμέσως μετά απ' την κυκλοφορία του *Ημερολογίου*, ο Σκόκος αναζητούσε τους συνεργάτες του για το επόμενο τεύχος, στέλνοντας τους πλήθος επιστολών². Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι τα διηγήματα γράφονταν συνήθως το προηγούμενο έτος απ' αυτό της δημοσίευσής τους στο περιοδικό· στοιχείο το οποίο επιβεβαιώνεται στο έντυπο, καθώς ορισμένοι διηγηματογράφοι παραθέτουν την ημερομηνία συγγραφής στην τελευταία σελίδα του διηγήματος (πίνακας 1). Ελάχιστα ήταν αυτά τα οποία είτε είχαν εκδοθεί νωρίτερα σε συλλογές είτε είχαν

¹ Πβ. πίνακας 1. Παρατηρούμε ότι τα τελευταία πέντε χρόνια (1895- 1900), δημοσιεύεται ο μεγαλύτερος αριθμός των διηγημάτων (69 από τα 97). Εδώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και έναν ακόμη αριθμό, ο οποίος συνηγορεί στην αύξηση της διηγηματογραφικής παραγωγής στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*. Τα διηγήματα που δημοσιεύονται από το 1886 έως το 1918 ανέρχονται στα 270. Ενώ λοιπόν την πρώτη δεκαπενταετία έχουμε 97 έργα, τα επόμενα δεκαοχτώ χρόνια δημοσιεύονται 173.

² «Μόνον αι επιστολαί τας οποίας έγγραφεν ο Σκόκος, στο διάστημα ενός έτους, προς τους συνεργάτας του και τους συνδρομητάς του – πότε τουλάχιστον εγώ, δεν ενθυμούμαι να έλαβα ολογωτέρας των πέντε δια την ετήσιαν μου συνεργασίαν, προειδοποιούμενος περί της νέας πριν παραδώσω καλά- καλά την παλαιάν- θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν δεκαπλασίους τόμους από τους τόμους του Ημερολογίου. », Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», *ό.π.*, σ. 325, πβ. και Στέφανος Διαλησιμάς, «Το «Ημερολόγιον Σκόκου» και τα πάθη των συνεργατών του», *ό.π.*, σ. 132.

μείνει «στο συρτάρι» των συγγραφέων μέχρι τη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

Πλάι την ημερομηνία, οι συγγραφείς αναγράφουν και το τόπο στον οποίο συνέγραψαν το έργο, ο οποίος τις περισσότερες φορές ταυτίζεται με τον τόπο καταγωγής τους. Δεν είναι δυνατόν όμως να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα πάνω στο ζήτημα αυτό, επειδή τα στοιχεία αυτά δεν παρέχονται σ' όλα τα έργα (πίνακας 1). Ωστόσο παρατηρούμε, κάπως αόριστα, ότι οι διηγηματογράφοι που συνεργάζονταν με το *Ημερολόγιο* προέρχονταν από κάθε μεριά του ελληνισμού. Από τα σαράντα πέντε διηγήματα όπου μας δίνεται ο τόπος, τα είκοσι ένα είναι γραμμένα στην Αθήνα και στον Πειραιά, τα επτά στην Κωνσταντινούπολη, έξι από την ηπειρωτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο, έξι από τη Ζάκυνθο, τρία από το Αιγαίο, ένα από την Κύπρο και άλλα δύο από έλληνες που ζούσαν στο εξωτερικό (η Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου από τη Βιέννη και ο Ιωάννης Πολέμης από το Παρίσι)¹.

Μέσα στους τόμους του *Εθνικού Ημερολογίου* παρέλασαν τα σπουδαιότερα ονόματα της νεοελληνικής διηγηματογραφίας και εν γένει της πνευματικής κίνησης του τόπου. Πολλοί οι οποίοι φαίνεται να απουσιάζουν, ξεκινούν τη συνεργασία τους με το περιοδικό μετά το 1901. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν ο Παπαδιαμάντης, ο Μωραϊτίδης, ο Βλαχογιάννης, ο Μητσάκης, κ.α. Αιτιολογείται επίσης η απουσία του ονόματος του Βιζυηνού καθώς, όπως είναι ήδη γνωστό είχε συγγράψει μονάχα έξι έργα, τα οποία και δημοσίευσε μέσα σε δύο μόλις χρόνια στην *Εστία* (εκτός από το Μοσκόβ- Σελήμ που εκδόθηκε στην *Εστία* το 1895)².

¹ «Ο Σκόκος έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συμμετοχή συνεργατών του έξω ελληνισμού και πάντοτε τόνιζε αυτή την παρουσία». Στέφανος Διαλησιμάς, «Το “Ημερολόγιον Σκόκου” και τα πάθη των συνεργατών του», *ό.π.*, σ. 131.

² Το Βιζυηνό τον συναντάμε πρώτη φορά στο *Ημερολόγιο* το 1889 σαν ποιητή και μέχρι το 1915 δημοσιεύονται επτά ποιήματα του, είτε από τον ίδιο είτε από τον Σκόκο.

Οι πιο στενοί συνεργάτες του *Ημερολογίου* την περίοδο 1886- 1900 ήταν ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου με επτά διηγήματα, ο Νικόλαος Επισκοπόπουλος και ο Παναγιώτης Αξιώτης με πέντε και ο Αγαθοκλής Κωνσταντινίδης επίσης με πέντε, εκ των οποίων τα τρία ήταν μεταφράσεις. Μερικοί ακόμη τακτικοί συνεργάτες ήταν ο Κωστής Παλαμάς, ο Δημήτριος Ταγκόπουλος, ο Κόκολης Κωνσταντίνος, ο Γ.Β. Τσοκόπουλος και Γεώργιος Στρατήγης, ενώ πλήθος ακόμη πρωτοεμφανιζόμενων αλλά και καθιερωμένων συγγραφέων δημοσιεύουν, έστω και ένα από τα έργα τους, στο *Ημερολόγιο*. Ο Σκόκος προσπάθησε αρκετά να μην λείπει από το *Ημερολόγιο* του καμία «γνωστή και καθιερωμένη υπογραφή και {...} είχε την φιλοδοξία να παρουσιάσει ταυτοχρόνως, και να καθιερώσει όλες τις νέες και αγνώστους αξίας»¹.

B) Θεματική κατηγοριοποίηση των διηγημάτων

Τα ηθογραφικά διηγήματα στο *Εθνικόν Ημερολόγιο*

Όπως είναι φυσικό, το μεγαλύτερο μέρος των διηγημάτων του *Ημερολογίου* εντάσσεται σ' αυτή εδώ την κατηγορία. Για τη μελέτη και τον εντοπισμό των ηθογραφικών διηγημάτων κρίθηκε απαραίτητη η αποδοχή της άποψης ότι ηθογραφικό διήγημα δεν είναι μονάχα το επαρχιακό, ειδυλλιακό αφήγημα, αλλά και το ρεαλιστικό ή νατουραλιστικό διήγημα που διαδραματίζεται στην επαρχία, όπως επίσης και αυτό που περιγράφει τα ήθη ενός αστικού χώρου². Θα διαχωρίσουμε

¹ Παύλος Νιρβάνας, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», *ό.π.*, σ. 325.

² Την άποψη αυτή εκφράζει ο Παντελής Βουτουρής, Ως εις καθρέπτην... προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου}, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1995, σ.247-62. Αποδεχόμαστε λοιπόν έναν ευρύτερο ορισμό για το ηθογραφικό διήγημα, όπως αυτόν του Παύλου Νιρβάνου (1901). «Ηθογραφικόν αντιλαμβάνομαι το διήγημα ή το μυθιστόρημα, του οποίου οι ήρωες αντιπροσωπεύουν το ήθος, την ζωήν και τα έξεις μεγάλων κοινωνικών ομάδων και είναι ούτως ειπείν αντιπροσωπευτικοί ήρωες, Πβ. Παύλος Νιρβάνας, Άπαντα, επιμέλεια Γεώργιος Βαλέτας, Δ', 1968, σ.280.

λοιπόν τα ηθογραφικά έργα σε αστικά και επαρχιακά και θα προσπαθήσουμε δούμε πώς διαμορφώνεται η κάθε μια απ' αυτές τις υποκατηγορίες.

Ήθη της επαρχίας

Τα διηγήματα τα οποία εκτυλίσσονται στο χώρο της επαρχίας δεν ακολουθούν μια κοινή γραμμή ως προς το περιεχόμενο τους· παρατηρείται μια γενικότερη ανομοιομορφία στην πραγμάτευση της επαρχιακής ζωής. Το γεγονός αυτό αιτιολογείται από τις διαφορετικές επιδράσεις που δέχονταν οι συγγραφείς. Κάποιοι αφουγκράζονται τις επιταγές της *Εστίας* και του λαογραφισμού και είτε εγκιβωτίζουν στα διηγήματά τους λαϊκές παραδόσεις και μύθους, είτε γράφουν έργα τα οποία απεικονίζουν μια ειδυλλιακή ύπαιθρο, ενώ κάποιοι άλλοι επηρεασμένοι από ξένα ρεύματα ακολουθούν μια περισσότερο ρεαλιστική ή ακόμη και νατουραλιστική αναπαράσταση της πραγματικότητας¹.

Τα περισσότερα έργα παρουσιάζουν, με ρεαλιστικό τρόπο, επεισόδια που διαδραματίζονται σε κάποιο χωρίο ή επαρχιακή πόλη, σχολιάζουν την κοινωνική πραγματικότητα και αποδίδουν -συνήθως με συνοπτικό τρόπο- την ψυχοσύνθεση των ηρώων. Στα διηγήματα αυτά συχνά επισημαίνεται το αίτημα του συγγραφέα να πείσει για τη γνησιότητα του έργου, τονίζοντας την προσωπική ή ακουστική μαρτύρια των γεγονότων.

Στο διήγημα του Κωστή Παλαμά, *Εις εκλογεύς*, περιγράφεται ο τρόπος που διεξάγονται οι εκλογικοί αγώνες στην επαρχιακή πόλη όπου

¹ Ας μην ξεχνάμε τη μετάφραση στα 1880 της *Νανάς* του Ζολά από τον Ιωάννη Καμπούρογλου και το θεωρούμενο ως «μανιφέστο του νατουραλισμού», την Επιστολιμαία διατριβή αντί προλόγου» του Αγησίλαου Γιαννόπουλου στο ίδιο έργο. Πβ. Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1991, σ.57-63.

κατοικεί ο ήρωας¹, όπως επίσης και η διαφθορά και ο χρηματισμός των ψηφοφόρων². Η αφήγηση όμως εστιάζει στη δράση και τις διακυμάνσεις των συναισθημάτων του κεντρικού ήρωα, Αποστόλη. Ο ήρωας, πιστός οπαδός ενός συγκεκριμένου υποψήφιου, αλλά και απογοητευμένος από τη στάση του, αποφασίζει να αλλάξει στρατόπεδο και να υποστηρίξει τον πολιτικό του αντίπαλο. Η μεταστροφή αυτή δε γίνεται αβίαστα, επειδή ο πρώτος πολιτικός ήταν κατά πολύ ικανότερος από το δεύτερο, ο οποίος μάλιστα δε δίσταζε να εξαγοράζει τις ψήφους των πολιτών. Τελικώς αντιλαμβάνεται πως ο εγωισμός του τον οδήγησε σ' αυτή την κίνηση και αποφασίζει να μην υποκύψει στον χρηματικό εκβιασμό, αλλά να επιστρέψει στο κόμμα του πιο άξιου για να κυβερνήσει τον τόπο του, του κυρίου Αριστάρχη.

Η *Πρωτότοκος κόρη* είναι επίσης ένα ρεαλιστικό ηθογραφικό διήγημα το οποίο εστιάζει στην κοινωνική διαφορά μιας νέφης και της οικογένειας του γαμπρού, που δυσχεραίνει τη σχέση της με την κουνιάδα και κυρίως με την πεθερά της. Διαγράφεται το ήθος της κοπέλας, η οποία για κοινωνικούς λόγους αναγκάζεται να αποδεχθεί την απαράδεκτη συμπεριφορά τους και τελικά κατορθώνει να εξισορροπήσει το αρνητικό κλίμα που επικρατεί στο σπίτι της.

Η συγγραφέας, Ευγενία Ζωγράφου, εντάσσει στο διήγημα πολλά λαογραφικά στοιχεία, όπως είναι οι πυροβολισμοί σαν έθιμο την ημέρα του αρραβώνα και το ψήσιμο μουσταλευριάς και σουτζουκιών³. Ωστόσο σ' αυτό το έργο ιδιαίτερη θέση κατέχει η κοινή γνώμη. Η κοινωνική κριτική

¹ Ψήφισαν στο ναό, με τη μέθοδο του σφαιριδίου κ.λπ. Πβ. Κωστής Παλαμάς, «Εις εκλογεύς», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1888, σ.294-5.

² «Χθες την νύχτα, παραμονή της εκλογής, αντί δραχμών πέντε και εβδομήκοντα, επώλησε την ψήφον του εις τους πράκτορας του Χρύση.», Κωστής Παλαμάς, «Εις εκλογεύς», *ό.π.*, σ.285.

³ «Εις αυτήν την μικράν πόλιν περί τα μέσα του μηνός Σεπτεμβρίου πάσα οικογένεια, πλούσια ή φτωχή θα κατασκευάσει τη μουσταλευριά και τα σουτζουκία της. Δ' αυτούς η μουστόπιτα ή το μελιτοπί – όπως την αποκαλούν- αναπληροί τον χειμώνα κομπόστες, καραμελέ, φοντάν, τσάι, και κάθε οικοδέσποινα καταβάλλει προσοχήν και φροντίδα όπως επιτύχει αυτό το σπουδαίο έργο.», Ευγενία Ζωγράφου, «Η πρωτότοκος κόρη», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ. 72.

που δέχεται η φτωχή κοπέλα η οποία παντρεύεται ένα αρχοντόπουλο από το φθόνο των συντοπιτισσών της και κυρίως η λαϊκή αντίληψη πως έπρεπε να ανεχθεί ότι κι αν συνέβαινε στο γάμο της, προκείμενου η συμπεριφορά της να συντελέσει ώστε να παντρευτούν οι δυο αδελφές της¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα ηθογραφικά διηγήματα με ευθυμογραφικό χαρακτήρα, όπως είναι το έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου, *Μια παράξενη λιτανεία* και η *Δαιμονισμένη* του Χαράλαμπου Αννίνου. Στο διήγημα του Ξενόπουλου, μια παρέα εφήβων μαθητών της Ζακύνθου, βρίσκει την ευκαιρία, με τη μετακόμιση ορισμένων οργάνων Φυσικής και Χημείας σ' ένα άλλο κτίριο, να οργανώσει μια παράξενη λιτανεία. Θέτουν μπροστά, αντί για εικόνα ενός Αγίου, αυτή του Ούγκο Φώσκολο, και ακολουθεί ο σταυρός, τα εξαπτέρυγα, η μπάντα και ο κλήρος, κρατώντας όλοι τα όργανα του εργαστηρίου. Θετικές ήταν οι αντιδράση των κατοίκων του νησιού. Αντιμετώπισαν αρχικά με περιέργεια και έπειτα με χιούμορ την πράξη αυτή. Το ίδιο έκανε και ο καθηγητής τους, αφού ασφαλώς βεβαιώθηκε για την αριότητα των οργάνων.

Στο διήγημα του Χ. Αννίνου παίρνουμε πληροφορίες για την τελετουργία του εξορκισμού η οποία συνηθιζόταν στην Κεφαλονιά, καθώς θεωρούσαν ότι ο Άγιος Γεράσιμος μπορούσε να γιατρεύει τους «δαιμονισμένους». Το διήγημα περιγράφει με σατιρικό τρόπο μια από αυτές τις τελετές.

¹ Η μητέρας της αμέσως μετά τον αρραβώνα της λέει τα εξής: «Το νου σου όμως Βέργω μου, τα μάτια σου τέσσερα, να είσαι σε όλους καλή, σε όλους γλυκομίλητη, στην πεθερά σου να είσαι υπάκουη. {...} Βέργω μου, σε όλα να κάνεις υπομονή όπως δέχτηκες την ευτυχία να δέχεται και τη δυστυχία, να βγάλεις ένα καλό, χρυσό όνομα, γιατί με το δικό σου καλό όνομα θα παντρεύεις και τις αδελφάδες σου.», Ευγενία Ζωγράφου, «Η πρωτότοκος κόρη», *ό.π.*, σ. 69.

Το λαογραφικό στοιχείο είναι εντονότατο σε ορισμένα διηγήματα στα οποία ο συγγραφέας μέσα στην κυρίως αφήγηση παραθέτει μια παλιότερη ιστορία, που έχει το χαρακτήρα λαϊκής παράδοσης. Ο Καρκαβίτσας, στα πρώτα του έργα, χρησιμοποιεί στα διηγήματά του τέτοιες παραδόσεις και μάλιστα «μιλούσε με έπαρση για το χρέος που ένοιωθε να τις διασώζει»¹. Σ' αυτή τη λογική κινούνται τα μοναδικά έργα του συγγραφέα που συμπεριλαμβάνονται στην ύλη του *Ημερολογίου* και είναι οι *Καλικάντζαροι* (1889) και ο *Χαλασμός*(1893). Το πρώτο αφηγείται την εμπειρία του νεαρού γιού ενός μυλωνά όταν τον επισκέφτηκαν καλικάντζαροι. Βλέπουμε τα παιχνίδια και τα πειράγματα τους, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο τους ξέφυγε. Παραθέτει μάλιστα και μια στροφή που τραγουδούσαν οι καλικάντζαροι χορεύοντας².

Στο δεύτερο έχουμε μια λαϊκή παράδοση, η οποία εγκιβωτίζεται στην αφήγηση ενός ήρωα που επισκέπτεται ένα χωριό της Πελοποννήσου και ψάχνοντας με έναν ηλικιωμένο να βρει παλιές εκκλησίες, βλέπει κάποια χαλάσματα και ρωτάει να μάθει την ιστορία τους. Πληροφορείται λοιπόν ότι εκεί κατοικούσε κάποτε –άγνωστο πότε, μυθική εποχή- ένας βασιλιάς που είχε μια έξυπνη και όμορφη κόρη. Όταν έτυχε κάποια στιγμή, το βασίλειο του να μαστίζεται από φοβερή πείνα, η βασιλοπούλα του πρότεινε να δώσει μέταλλα, να φτιάξει γεωργικά εργαλεία για να καλλιεργήσει ο λαός τη γη. Ο βασιλιάς την αντάμειψε για τη συμβουλή της με μια κότα που έκανε χρυσά αυγά. Αργότερα, ενώ είχε πεθάνει το βασιλικό ζεύγος και κυβερνούσε η βασιλοπούλα, εισέβαλλαν στην Χώρα κουρσάροι και κατέστρεψαν τα πάντα³.

¹ Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 2003, σ.309.

² «Φεύγετε να φεύγουμε. /Γιατί έφτασε ο ζουρλόπαπας /με την αγιαστήρα του /και με την πλαστήρα του. /Μας έβρεξε, μας άγιασε /και μας εξεμάτισε.», Ανδρέας Καρκαβίτσας, «Οι Καλικάντζαροι», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1889, σ.142.

³ Πάλι εδώ ο Καρκαβίτσας ενσωματώνει στο διήγημα ένα τραγούδι. Όταν κάποιος από τους προδότες του βασιλείου μετανοεί και προσπαθεί να αποκαλύψει το μυστικό της επιδρομής των κουρσάρων, στην προσπάθειά του να μην τον αντιληφθούν οι άλλοι προδότες τραγουδάει την εξής στροφή:

Την ειδυλλιακή ζωή στην ύπαιθρο αναλαμβάνει να περιγράψει ο Μ. Δ. Γιαννουκάκης σε μια αφήγηση με βουκολικά στοιχεία και μακροσκελείς περιγραφές τοπίων. Στο διήγημα το *Γλυκό ψέμα*, μια νεαρή κοπέλα με τη στάμνα στον ώμο κατεβαίνει στην πηγή. Στο δρόμο συναντά «ένα παιδί, αμούστακο ακόμα, μελαχρινό με μάτια μαύρα¹», της ζητάει να του δώσει νερό και για αντάλλαγμα εκείνος της δίνει ένα φιλί. Τότε της πέφτει κάτω η στάμνα και σπάει. Κατά την επιστροφή της στο σπίτι προσποιείται πως η στάμνα ήταν σάπια και ράγισε μόλις την κράτησε στα χέρια της.

Αντίθετα, στο έργο του *Η Πρατίνα* του Δημήτριου Χατζόπουλου, προβάλλεται η αθλιότητα της ζωής στην επαρχία και η ηθική κατάπτωση των κατοίκων. Μάλιστα, ο αφηγητής κάνει μια νύξη στην αρχή του διηγήματος για την εσφαλμένα εξιδανικευμένη απεικόνιση της από τους ηθογράφους. «Εν τη αγνώστω Ελλάδι δια τους πολλούς υπάρχει μαγεία φύσεως και εξημέρωσις χωρικών, γεννώσα εξ ίσου πολλάκις τον θαυμασμόν· αλλά υπάρχει προσέτι και αποκτήνωσις ανθρωπολογική κατάπτωσις εις τινάς πληθυσμούς, η οποία πείθει μιαν φοράν ακόμη, ότι ουδέν βρωμερότερον του ανθρωπίνου κτήνους.»²

Ο κεντρικός ήρωας (και αφηγητής) είχε βρεθεί σε ένα μικρό ελληνικό χωριό σαν φαντάρος. Έρχεται σε επαφή με τους κατοίκους του χωριού οι οποίοι ήταν «ικ φύσιους ζουοκλέπται, ικ συστήματους κατσικοκλέφτις³» όπως παραδέχεται και ο λοχίας του, που καταγόταν από εκείνα τα μέρη. Οι στρατιώτες αναζητούν εκεί μια προβατίνα που είχε κλαπεί και ο λοχίας ανέλαβε να διεξάγει την έρευνα. Ενώ λοιπόν με αυστηρό τόνο φωνάζει ότι θα πατάξει τη ζωοκλοπή, την ίδια στιγμή

«Λαιμομάντηλα και πέτσες, /δεν ακούτε τις τρουμπέτες, /ύστερα από καμιά ώρα, /να είσατε στην πέρα ρόρα!...» Ανδρέας Καρκαβίτσας, «Ο χαλασμός», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1893, σ.139.

¹ Μ.Δ. Γιαννουκάκης, «Γλυκό ψέμα», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1894, σ.417.

² Μπόέμ, «Η Πρατίνα», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ.177.

³ Μπόέμ, «Η Πρατίνα», *ό.π.*, σ.178.

ψιθυρίζει στον φερόμενο ως ένοχο: «Α τ'ν' έψ' ς, φέρ'μ'βραδ'βραδ'μια πλατ'κ' έμένα κι σ' αμολάου...»¹.

Αστικά ήθη

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα διηγήματα που διαδραματίζονται στα αστικά κέντρα όπου υπήρχε το ελληνικό στοιχείο, όπως ήταν η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη. Διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο σκιαγραφούνται οι ήρωες, οι συμπεριφορές και οι συνήθειές τους, αλλά και το πώς περιγράφεται η ελληνική κοινωνία μέσα σ' ένα περιβάλλον που διαφέρει κατά πολύ από αυτό της επαρχίας.

Την περίοδο αυτή στην Αθήνα συντελούνται ορισμένες σημαντικές μεταβολές. Η κυβέρνηση του Τρικούπη επιχειρεί τον εκσυγχρονισμό της χώρας σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο². Άλλωστε ο Τρικούπης αποκαλείται συχνά ως ο πολιτικός των μεγάλων έργων. Η πολιτική αυτή οδήγησε στην αύξηση του αστικού πληθυσμού και συνεπακόλουθα επηρέασε και την πεζογραφία, ως προς την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την αστική ζωή. Σημαντικοί πεζογράφοι οι οποίοι ξεκίνησαν το έργο τους περιγράφοντας επαρχιακά ήθη, στη συνέχεια στράφηκαν -παράλληλα- και στην αθηναιογραφία³. Τα διηγήματα αυτής της περιόδου προετοιμάζουν το έδαφος για το αστικό μυθιστόρημα των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Η αστική διηγηματογραφία του *Ημερολογίου* δεν παρουσιάζει, εν αντιθέσει με την επαρχιακή, πολλές διαφορετικές όψεις της πραγματικότητας. Η πόλη περιγράφεται με τρόπο ρεαλιστικό, δεν εξιδανικεύεται, ούτε αποτελεί φορέα αρνητικών συναισθημάτων και χώρο

¹ Μποέμ, «Η Πρατίνα», *ό.π.*, σ.181.

² Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην ... προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, εκδόσεις Νεφέλη, 1995, σ.224-5.

³ Παντελής Βουτουρής, *ό.π.*, σ.233. Ο Βουτουρής αναφέρει παραδειγματικά τον Παπαδιαμάντη, θα μπορούσαμε όμως να προσθέσουμε και άλλα γνωστά ονόματα όπως του Κονδυλάκη και του Ξενόπουλου, κ.α.

διάψευσης ελπίδων. Η αφήγηση των συγγραφέων εστιάζει στον αστικό τρόπο ζωής, στις συνήθειες της νέας αυτής κοινωνικής ομάδας.

Ωστόσο παρατηρούμε ότι τα περισσότερα από αυτά τα έργα πραγματεύονται ζήτημα κοινωνικά, που αφορούν είτε στην κοινωνία στο σύνολό της, είτε σε μεμονωμένες ομάδες ατόμων. Συχνότατα καταδεικνύονται τα τρωτά σημεία της αστικής τάξης και διαφαίνονται συγκεκριμένοι προβληματισμοί. Δεν είναι μάλιστα σπάνιες οι περιπτώσεις, όπου οι συγγραφείς δίνουν στα έργα τους ένα διδακτικό, ηθοπλαστικό χαρακτήρα. Ο τρόπος με τον οποίο ο ήρωας θα πράξει όταν θα τεθεί ένα δίλημμα ηθικής φύσεως, καταδεικνύει την ποιότητα του χαρακτήρα του, τις αρχές που έχει λάβει από το περιβάλλον του και προβάλλει ένα κώδικα σωστής συμπεριφοράς για το αναγνωστικό κοινό.

Οι ήρωες των διηγημάτων *Το δίδραχμον* του Κ. Παλαμά και *Αληθινή αρετή* του Κωνσταντίνου Σκόκου επιστρέφουν, χωρίς δεύτερη σκέψη, στους ιδιοκτήτες τους, τα γεμάτα χρήματα πορτοφόλια που έτυχε να βρουν. Μάλιστα δεν αντιλαμβάνονται πως είναι δυνατόν να υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι θα έπρατταν με διαφορετικό τρόπο¹. Η εντιμότητα τους ενισχύεται με στοιχεία όπως η δυσχερής οικονομική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει και η άρνηση να δεχθούν ακόμη και τα εύρετρα που τους προσφέρουν².

Ο Παλαμάς θέτει ένα επιπλέον κοινωνικό ζήτημα στο διήγημα του, αυτό της ευεργεσίας. Ο ήρωας έδωσε πίσω το πορτοφόλι και πήρε για αντάλλαγμα τα βλέμματα συμπάθειας της κόρης του κατόχου του. Το

¹ «Απόρησα με τα λόγια της. Έτρεχαν κίνδυνον τα χρήματα των αν έπεφταν εις άλλα χέρια. Δεν ημπορούσα, πίστευσέ με, να καταλάβω ότι υπήρχαν άνθρωποι, οίτινες θα επροτιμούσαν να κερδίσουν τα χρήματα και να χάσουν το βλέμμα και το χαμόγελο μιας κόρης ως εκείνη.», Κωστής Παλαμάς, «Το δίδραχμον», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1890, σ.281.

² Το καράβι του καπετάνιου, ο οποίος είναι ο κεντρικός ήρωας του διηγήματος, σε μια τρομερή φουρτούνα, παθαίνει πολλές ζημιές και εκείνος αδυνατεί να βρει ένα θαλασσοδάνειο για να μπορέσει να το επισκευάσει. Όταν ο τραπεζίτης του δίνει ένα σημαντικό ποσό σαν ένα δείγμα ευγνωμοσύνης για την πράξη του, εκείνος το αρνείται και του λέει πως δε χρειάζεται πληρωμή για να είναι τίμιος., Κωνσταντίνος Σκόκος, «Η αληθινή αρετή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1891, σ.110-1.

περιστατικό αυτό το διηγείται στο φίλο του και αφηγητή του διηγήματος, με αφορμή ένα δίδραχμο που βρήκε στο δρόμο καθώς περπατούσαν. Τελειώνοντας την διήγηση αφήνει το δίδραχμο σε μια γριά ζητιάνα. Ο αφηγητής τότε του λέει ότι: «Το δίδραχμον, καθώς το χρησιμοποίησες, δεν αξίζει λιγότερον από το παλαιόν σου εύρημα, όταν το απέδιδες εις τον κύριόν του. Ίσως μάλιστα βαρύνει περισσότερον από την ευγνωμοσύνη μιας ωραίας η ευχή μιας δυστυχισμένης»¹.

Το θέμα της ευεργεσίας το συναντάμε και στο διήγημα, *Χρυσή καρδιά*, μιας γυναίκας συγγραφέως. Η Μαρία Χρυσή βάζει την κεντρική της ηρωίδα να βοηθά μια άπορη οικογένεια. Ο σύζυγος έλειπε στον πόλεμο και δεν είχε τη δυνατότητα να συντηρήσει τη γυναίκα και τα παιδιά του. Το ρόλο λοιπό αυτό τον αναλαμβάνει η νεαρή Σοφία με την ευγενική ψυχή. Χρησιμοποιεί κάθε εφικτό μέσο² και αφιερώνεται σ' αυτό το σκοπό παραμελώντας τις συνηθισμένες για την ηλικία της ασχολίες.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στο διήγημά του, *Οι παράνομοι*, παρουσιάζει μια αμφιλεγόμενη μορφή ανεντιμότητας. Η δυσκολία εύρεσης εργασίας και οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες, αναγκάζουν έναν πατέρα να γίνει παραχαράκτης, για να μπορέσει να μεγαλώσει τα παιδιά του. Με τα ελλιπή μέσα που διέθετε και με συνεργάτες τα ίδια του παιδιά, πλαστογραφούσε από ένα δίδραχμο τη μέρα ίσα- ίσα για να εξασφαλίσει τα ρούχα και το φαγητό τους. Η μορφή του ήρωα παρουσιάζεται με πολύ θετικό τρόπο³ και αναδεικνύεται μέσα από την αρνητική παρουσίαση της υποτιθέμενης ηθικής κοινωνίας στην οποία

¹ Κωστής Παλαμάς, «Το δίδραχμον», *ό.π.*, σ.282.

² Πουλιάει ορισμένα από τα αγαπημένα της αντικείμενα και καταπιάνεται με τα εργόχειρα, προκειμένου να μπορέσει να βοηθήσει τη μητέρα να αγοράσει φάρμακα και τρόφιμα για τα παιδιά της. Μαρία Χρυσή, «Χρυσή καρδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.369-70.

³ Χαρακτηριστική είναι η φράση: «Απεφάσισε λοιπόν με τη βοήθεια του θεού να γίνει παραχαράκτης.», Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Οι παράνομοι», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1893, σ. 188.

ζει¹. Ωστόσο, στο τέλος του διηγήματος, τόσο εκείνος όσο και η ίδια η κοινωνία δικαιώνονται².

Ένα σύνηθες κοινωνικό θέμα που εντοπίζεται στα αστικά διηγήματα του *Ημερολογίου* και σχετίζεται με την τιμή και την ηθική του ατόμου, είναι η συζυγική απιστία. Η βελτιωμένη θέση της γυναίκας αυτής της περιόδου την καθιστά, σε αρκετά από τα διηγήματα, ικανή να προδώσει το σύζυγο της συχνότερα απ' ό,τι εκείνος. Δεδομένου βέβαια της μεγαλύτερης ελευθερίας που χαρακτήριζε το ανδρικό φύλο, η απιστία των ανδρών, ίσως δεν κρινόταν και απαραίτητο να σχολιαστεί από τους διηγηματογράφους ως αρνητικό φαινόμενο της κοινωνίας.

Θα μπορούσαμε εδώ να παρατηρήσουμε ότι τη γυναικεία απιστία τη συναντάμε συχνότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, στα ερωτικά διηγήματα και ερμηνεύεται ως αδυναμία της γυναίκας να αντισταθεί στον πρώτο της έρωτα. Τότε ίσως και να νομιμοποιείται σ' ένα βαθμό, χωρίς όμως και να δικαιολογείται, καθώς σπάνια εγκαταλείπει τον άνδρα της. Αντίθετα σε άλλες περιπτώσεις απιστίας υπογραμμίζεται η ανηθικότητα και η πονηριά ως γνώρισμα της γυναικείας φύσης.

Χαρακτηριστικό είναι το διήγημα η *Τρίχα* του μοναδικού Κύπριου συγγραφέα, Μ.Δ. Φραγκούδη. Ο κεντρικός του ήρωας είναι ένας άνδρας που πιστεύει πως ουδέποτε τον είχε εξαπατήσει γυναίκα πως η

¹ «Κλητήρ άλλοτε εις το υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης, εξεδιώχθη υπό του αγαθού διευθυντού, διότι κατά τας τελευταίας δημοτικές εκλογάς ηρνήθη φανερά να ψηφίσει τον υπ' εκείνου υποστηριζόμενον δήμαρχον», «ο δε νόμος τιμωρεί με την ίδια ψυχρότητα τον κλέπτοντα από της κοινωνίας δύο εκατομμύρια, ως και τον παραποιούντα δύο μόνον φράγκα... τον τελευταίον μάλιστα, αν τύχει πτωχός και ανυπεράσπιστος, πολύ σκληρότερα από τον πρώτον...», Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Οι παράνομοι», *ό.π.*, σ. 188 και 189 αντίστοιχα.

² Ο αστυνόμος δεν τον συλλαμβάνει αλλά του δίνει και εκατό περίπου φράγκα και του λέει: «Να ευλογάς μονάχα τον κύριον εισαγγελέα και μερικούς καλούς ανθρώπους που έτυχαν μαζί μας 'ς την αστυνομία, σαν μας έφερε ο κλητήρας τη Μάρω σου. Σου έκαναν βλέψεις, έρανο και μας επαράκάλεσαν να μη σε καταδιώξουμε. {...} Για το χατήρι των παιδιών σου και μεις κάνουμε σήμερα αυτή την παρανομία και το άδικο 'ς την κοινωνία.», Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Οι παράνομοι», *ό.π.*, σ. 192.

πανουργία των γυναικών «έχει την αφέλεια και την απλότητα παιδιού»¹. Η βεβαιότητά του αυτή εξοργίζει το συνομιλητή του και του αποκαλύπτει το μυστικό, ότι την ίδια κιόλας ημέρα είχε δει τη γυναίκα του με τον ξανθό εραστή της. Ο δύσπιστος ήρωας τον καλεί στο σπίτι του για να το επιβεβαιώσουν. Ο τρόπος με τον οποίο θα εξέταση την εγκυρότητα των λεγομένων του φίλου του ήταν ο εξής: κάτω από τα παπούτσια που φορούσε η γυναίκα του στις εξόδους της, είχε κολλήσει μια τρίχα από τα μαλλιά του. Αν η τρίχα ήταν στη θέση της, αυτό θα σήμαινε ότι η σύζυγός του ήταν αθώα. Όταν μπήκαν στο σπίτι εκείνη καθόταν αμέριμη και έραβε, όμοια με «άγγελον αρετής και πρότυπον καλής νοικοκυράς»². Ακόμη και ο φίλος του άνδρα της δίσταζε να πιστέψει ότι ήταν εκείνη η γυναίκα που είχε δει.

Τελικά η τρίχα ήταν όντως εκεί και ο σύζυγος επαναπαύτηκε, επαληθεύοντας την άποψη που είχε εκφράσει λίγο πριν, ότι «αυτοί που φαίνονται γελασμένοι, δεν είναι και στ' αλήθεια, αλλά προσποιούνται πως είναι. Γιατί; Διότι αγαπούν. Αν κάνουν πως θα ξεσκεπάσουν το σκάνδαλο, αν φοβερίσουν πως όλα θα τα πουν, τελείωσε! αντίο!»³. Η τρίχα που είχε βρει κάτω από το παπούτσι δεν ήταν μαύρη αλλά ξανθιά και άνηκε στον εραστή της γυναίκας του.

Η πονηριά της γυναίκας και η ιδιαίτερη υποκριτική της ικανότητά, αποδίδεται καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο έργο στο διήγημα ο *Αρραβωνιαστικός*. Η ηρωίδα δε διστάζει ακόμη και να παντρεύει την κόρη της με τον εραστή της προκειμένου να τον βλέπει συχνότερα. Από την αρχή του διηγήματος γίνονται νύξεις από το συγγραφέα για την ιδιαίτερη σχέση που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στο νεαρό άνδρα και τη μητέρα της μέλλουσας γυναίκας του. Στις πιο κρίσιμες στιγμές μάλιστα, όπως αυτή

¹ Μ.Δ. Φραγκούδης, «Η τρίχα», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ.380.

² Μ.Δ. Φραγκούδης, «Η τρίχα», *ό.π.*, σ.383.

³ Μ.Δ. Φραγκούδης, «Η τρίχα», *ό.π.*, σ.380.

κατά την οποία η μητέρα προτείνει στην κόρη να τον παντρευτεί, η κοπέλα δυσφορεί εξαιτίας μιας παράξενης μυρωδιάς. Το ίδιο συμβαίνει και όταν τους συλλαμβάνει σε ερωτικές περιπτώξεις στο σαλόνι του σπιτιού τους.

Στα αστικά διηγήματα συναντάμε συχνά ορισμένα θέματα που αφορούν στο θεσμό της προίκας και στην αποκατάσταση της γυναίκας, ως μέσο για την κοινωνική της αποδοχή¹. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τάσης είναι το διήγημα της Παπαδοπούλου, *Πατρική στοργή- μητρική στοργή*. Η κυρία και τη δεσποινίδα Πολυκάρπου σκέφτονται και συμπεριφέρονται ως γνήσιες αστές. Η εμπορικές υποθέσεις του κυρίου Πολύκαρπου τις αναγκάζουν να μετακομίσουν στην επαρχία αφήνοντας πίσω τα εμπορικά καταστήματα και ολόκληρη την «περίοδον εσπερίδων και υποδοχών.»². Η συγγραφέας, επαναλαμβάνοντας πέντε φορές τη λέξη «εκπολιτίζω», υπονομεύει τις ηρωίδες της και το «χρέος» τους να μεταδώσουν τις συνήθειες τους στις γυναίκες της επαρχίας, των οποίων ο θαυμασμός για τα νέα ήθη έφτανε στα όρια του μιμητισμού³. Οι δύο γυναίκες συνωμοτούν και χωρίς να υπολογίζουν τη γνώμη του κύριου Πολύκαρπου, προσπαθούν να βρουν τον τρόπο με τον οποίο η νεαρή ηρωίδα θα προσεγγίσει τον άνδρα που είχε επιλέξει για να παντρευτεί⁴. Γενικότερα η Παπαδοπούλου αρέσκεται στο να διακωμωδεί «τον κόσμο

¹ Το ζήτημα αυτό θα αναπτυχθεί πιο διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

² Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Πατρική στοργή- Μητρική στοργή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ. 167.

³ «διότι αι επαρχιώτιδες θαυμάζουν τις τουαλέτες των, τα διόπτρα των και τα γαλλικά τα οποία ανταλλάσσουν χωρίς ανάγκην.», «και αναγκάζετο να τους εκπολιτίσει όλους και όλας, διότι όπως λέγει εμπιστευτικώς εις την Ζιζίκα, ο κλήρος της εδώ κάτω είναι να εκπολιτίσει. Αφού εξεπολίτισε την πεθεράν της, η οποία όμως πρόωρος αποθανούσα δεν επρόφτασε να ζήσει ως εκπολιτισμένη, εξεπολίτισε τον Πολύκαρπον και τώρα...», Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Πατρική στοργή- Μητρική στοργή», *ό.π.*, σ. 167-8.

⁴ «Η κυρία Πολυκάρπου εξήγησεν εις την Ζιζίκαν, ότι εδώ εις την επαρχίαν δεν ξεύρουν μίαν κάποιαν δυσάρεστον χρονολογίαν (της γεννήσης της Ζιζίκας) και άλλους δυσάρεστους λεπτομερείας και ότι το ανθρωποκυνήγι είναι επομένως ευκολώτατον.» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Πατρική στοργή- Μητρική στοργή», *ό.π.*, σ. 168.

απ' τον οποίο προέρχεται, τον κόσμο της μεσαίας τάξης, τον πιο επιρρεπή στις υπερβολές και την υποκρισία»¹.

Στα διηγήματα ο θεσμός του γάμου εμφανίζεται συχνά συνδεδεμένος με το ζήτημα της προίκας. Σε μια περίοδο που το κλίμα κερδοσκοπίας ήταν έντονο, ο γάμος είχε αποκτήσει υλική βάση. Είχε γίνει μια επιχείρηση και συνέβαλλε στην πραγματοποίηση του γυναικείου φύλου και στην ενίσχυση της αντίληψης για τον παρασιτικό τους χαρακτήρα.² Στο διήγημα το *Δώρο της μητέρας*, η μητέρα της Ειρηνούλας αγοράζει στην κυριολεξία το άνδρα που θα αποκαταστήσει την κόρη της. Η νεαρή κοπέλα είχε μάθει να παίρνει οτιδήποτε επιθυμούσε σαν δώρο από τη μητέρα της. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με το σύζυγό της³.

Τέλος, ένα ακόμη κοινωνικό φαινόμενο που απασχολεί ορισμένους συγγραφείς είναι η οικονομική μετανάστευση. Αν και δεν είναι η κοινωνική διάσταση του θέματος αυτή που αναπτύσσεται στα διηγήματα, το ζήτημα αυτό διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ψυχοσύνθεση των ηρώων των έργων. Τους κατατρώνει το αίσθημα της νοσταλγίας της πατρικής γης και η επιθυμία επιστροφής.

Στο διήγημα του Σκόκου, *Το υστερόγραφο μιας επιστολής*, παρακολουθούμε τη δραματική πορεία ενός ήρωα, από την άφιξη του στην Αμερική για να αναζητήσει εργασία, έως την επίτευξη του στόχου του να συγκεντρώσει χρήματα για να επιστέψει στην Ελλάδα και στην οικογένειά του. Τα συναισθήματα του μεταστρέφονται ανάλογα με τις προοπτικές να πραγματοποιήσει το όνειρό του, καθώς «τα θαυμάσια και αι εκπλήξεις του Νέου Κόσμου, εκεί κάτω, δεν ίσχυον να του γλυκάνουν

¹ Αλέξης Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμος ΣΤ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1997, σ.408.

² Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.137-9 και 230.

³ «Και οσάκις καμία φίλη της λέγει: -Τι ωραίος που είναι ο άνδρας σου!- Βλέπεις καϊμένη; απαντά η Ειρηνούλα. Είναι δώρο της μητέρας!», Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το δώρον της μητέρας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ. 286.

την πικρίαν της ξενητείας. Έζη πάντοτε με την ανάμνησην και την δίψαν του ελληνικού ουρανού και με τον άσβεστον πόθον να παλινοστήσει ημέραν τινά εις την πάτριον.»¹. Ο ήρωας αυτός φοβόταν πάντοτε τις μεταβολές της τύχης και αποδείχθηκε ότι δεν είχε άδικο. Όταν επιτέλους κατόρθωσε διεκπεραιώσει όλες του τις υποθέσεις και ευτυχισμένος πια ήταν έτοιμος να επιστρέψει στην πατρίδα, ξέσπασε μια πυρκαγιά στο ξενοδοχείο όπου διέμενε και για γλιτώσει πήδηξε από τον πέμπτο όροφο.

Ψυχογραφικά διηγήματα

Ο τίτλος αυτής της κατηγορίας θα μπορούσε να αποδοθεί στα πολλά ακόμη από τα διηγήματα του *Ημερολογίου*. Άλλωστε όπως αναφέρει ο Μουλλάς, «Το διήγημα είναι ένα από τα τυπικότερα δείγματα αυτού που η Φροϋδική θεωρία ονόμασε μυθιστόρημα των νευρωτικών²». Η διαφοροποίηση των διηγημάτων που θα εντάξουμε όμως εδώ, έγκειται στο γεγονός ότι αναπτύσσουν την ψυχοσύνθεση του ήρωα/ηρωίδας, χωρίς να έχουν κάποιο άλλο προσανατολισμό. Δε δίνεται σ' αυτά κανένα στοιχείο για το περιβάλλον, σπάνια συναντάμε περισσότερους από έναν χαρακτήρες και επιπλέον, η εξαιρετικά σύντομη πλοκή του επεισοδίου κινείται με μοναδικό άξονα τη συμπεριφορά του κεντρικού ήρωα.

Επομένως αντιλαμβανόμαστε ότι τα διηγήματα αυτά δεν παρουσιάζουν ομοιότητες στη θεματική τους. Περιγράφουν μόνο τις διαβαθμίσεις και τις μεταστροφές των συναισθημάτων των ηρώων χωρίς να υπάρχουν σημαντικοί εξωτερικοί παράγοντες που να συντελούν προς αυτή την κατεύθυνση.

¹ Κωνσταντίνος Σκόκος, «Το υστερόγραφον μιας επιστολής», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1897, σ.149-50.

² Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.*, σ. ρστ'.

Στο διήγημα *Το Μίσος* του Γρηγόριου Ξενόπουλου, ο αφηγητής και κεντρικός ήρωας μισεί μια γυναίκα. Δεν υπάρχει κανένας λόγος που να δικαιολογεί αυτό το συναίσθημα. Τη μίσησε, όπως αναφέρεται στην πρώτη κιόλας γραμμή του διηγήματος από την πρώτη στιγμή, «με το πρώτο βλέμμα»¹. Η εμφάνισή της, όπως και κάθε τι που έλεγε και έκανε του φαινόταν αποκρουστικό, ενώ και ο ίδιος επισημαίνει κάθε φορά ότι άλλοι άνθρωποι από το περιβάλλον τους δεν είχαν την ίδια γνώμη. Αρχικά το μίσος του έμοιαζε με αδιαφορία και δε γινόταν εύκολα αντιληπτό. Ωστόσο παρατηρούσε την κάθε κίνησή της για να εντοπίζει ένα επιπλέον στοιχείο που θα ενέτεινε το μίσος του. Άρχισε να την κατηγορεί σε κοινούς γνωστούς και να βιώνει επιθετικά αισθήματα.

Τελικά αποφασίζει να της μιλήσει, αλλά η παθητική της στάση της ενισχύει τα συναισθήματά του και το μίσος του «εθιέρεψε», τώρα πια τη μισούσε «μετά μανίας»². Μόνο όταν εκείνη παραδέχεται μετά από καιρό ότι ένιωθε το ίδιο μ' εκείνον, καταλαγιάζει το μίσος στην ψυχή του.

Στο διήγημα αυτό κάθε προσδιορισμός του συναισθήματος παραπέμπει στο ερωτικό στοιχείο· δεν ήθελε κανένα αντίζηλο στο μίσος του γι' αυτή και ένιωθε πολύ έντονα την ανάγκη να της μιλήσει για το πώς νιώθει, γιατί τέτοια συναισθήματα δε έπρεπε να θάβονται. Ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο της αποκάλυψε το μίσος του θα μπορούσε απλά, αν άλλαζε κανείς τη λέξη μίσος, να μετατραπεί σε μια ερωτική εξομολόγηση³ και τέλος η αποκάλυψη από εκείνη του μίσους της γι' αυτόν λειτουργεί λυτρωτικά, γιατί θεωρεί πως το μίσος έχει τα ίδια

¹ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το μίσος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1896, σ.27.

² Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το μίσος», *ό.π.*, σ.32.

³ «Λόπη, σε μισώ! Σε μισώ με όλην την δύναμην της ψυχής μου, όπως δε μίσησα ποτέ ούτε πρόσωπον ούτε πράγμα! Σε μισώ όπως κανείς δε μίσησε εις τον κόσμον.» Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το μίσος», *ό.π.*, σ.31.

δικαιώματα με τον έρωτα. Σου αρκεί «να σε μισεί εκείνη, την οποία μισείς»¹.

Στο διήγημα η *Απάτη* παρατηρούμε την εξέλιξη των συναισθημάτων ενός πατέρα –ένας ανάπηρος, απόμαχος συνταγματάρχης-, ο οποίος, έχοντας πληγωθεί απ' την άπιστη γυναίκα του, ανησυχεί μήπως η κόρη του πάρει τον ίδιο δρόμο. Φοβάται ότι θα πεθάνει και βιάζεται να την αποκαταστήσει. Τον τρομάζει η εξωτερική ομοιότητα της κόρης με τη μάνα και το κληρονομικό στοιχείο. Επιπλέον ανησυχεί μήπως η κακή φήμη που είχε η γυναίκα του, στεκόταν εμπόδιο για το γάμο της.

Στο διήγημα παρακολουθούμε την κλιμάκωση των συναισθημάτων του πατέρα κατά τη διάρκεια μιας νύχτας. Η κόρη είχε βγει μια βόλτα και εκείνος έμεινε στο σπίτι να την περιμένει. «Η ανησυχία του γέροντος πλέον μετετρέπει σε αγωνία. Ο Υπνος έφυγεν από τα βλέφαρά του. Τω εφάινετο ότι η δύσπνοιά του ηύξανεν.»². Στη συνέχεια καταφέρνει να σηκωθεί να οδηγηθεί προς το παράθυρο, «ρίγος διέτεξεν το λιπόσαρκον σώμα του, το στήθος του έπαλλε βιαίως και η αναπνοή του εξήρχετο δυσχερέστερον.{...} Η αγωνία του μετετρέπει εις μαρτύριον. {...} Οι τελευταίοι σπινθίρες της μισοσβησμένης εκείνης διανοίας, συνεκεντρώντο προς μιαν τρομεράν υποψίαν: ότι η κόρη του ήτο άτιμος.»³. Η υποψία αυτή οφειλόταν στις φωνές και τα γέλια που άκουγε έξω από το σπίτι. Μια γυναίκα χαριεντιζόταν με τέσσερις άνδρες και η φωνή της έμοιαζε με της κόρης του. Δεν άργησε όμως να αντιληφθεί την «απάτη». Η φωνή αυτή ήταν της πρώην γυναίκας του.

¹ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το μίσος», *ό.π.*, σ.33.

² Λεωνίδας Κανελλόπουλος, «Απάτη», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1895, σ. 360.

³ Λεωνίδας Κανελλόπουλος, «Απάτη», *ό.π.*, σ. 360.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ακόμη διηγήματα αυτής της κατηγορίας που πραγματεύονται το ζήτημα της αυτοκτονίας και κυρίως την ψυχολογικές διακυμάνσεις των χαρακτήρων που οδηγούνται σ' αυτή την πράξη. Ο κεντρικός ήρωας του διηγήματος *Χαίρε νύμφη ανύμφευτε!* είναι ένας μισάνθρωπος, πεσιμιστής ο οποίος δεν πιστεύει σε τίποτα¹. Η διάθεση και η συμπεριφορά του αλλάζει όταν συναντά μια γυναίκα που τον γοητεύει. Το ερωτικό ενδιαφέρον της γυναίκας αυτής για έναν άλλο άνδρα τον ωθεί σε μια έντονη εσωτερική πάλη.

Αφήνει την πόλη και μετοικεί στην επαρχία προκειμένου να βρει τη γαλήνη. Γνωρίζει μια ωραία χωριατοπούλα και αποφασίζει να την παντρευτεί. Την ημέρα όμως του γάμου, οι αμφιβολίες τον κατακλύζουν². Δεν επρόκειτο ποτέ να την κάνει ευτυχισμένη. Ενώ η νύφη τον περιμένει στην εκκλησία εκείνος αυτοκτονεί και το διήγημα κλείνει με τον ήρωα να έχει στο πρόσωπό του «το τελευταίον μείδισμα της πίκρας και της απογοητεύσεως»³.

Το διήγημα του Ιωάννη Κονδυλάκη, ο *Πάροικός μου* έχει τα περισσότερα ψυχογραφικά στοιχεία απ' όλα τα διηγήματα του *Ημερολόγιου*. Άλλωστε η γραφή του συγγραφέα χαρακτηρίζεται απ' την ψυχογραφική της δύναμη. Όπως παρατηρεί ο Κώστας Στεργιόπουλος, «είτε στην περιορισμένη και ανεξέλικτη κοινωνία του κρητικού υπαίθρου, είτε στο αστικό αθηναϊκό περιβάλλον εκτυλίσσονται τα θέματά του, και στη μια και στην άλλη περίπτωση, βάση μένει πάντα το ψυχολογικό του υπόστρωμα»⁴.

¹ Τσοκόπουλος Γ.Β., «Χαίρε νύμφη ανύμφευτε!», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ.284.

² Τσοκόπουλος Γ.Β., «Χαίρε νύμφη ανύμφευτε!», *ό.π.*, σ.287.

³ Τσοκόπουλος Γ.Β., «Χαίρε νύμφη ανύμφευτε!», *ό.π.*, σ.287.

⁴ Κώστας Στεργιόπουλος, «Ιωάννης Κονδυλάκης», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, ΣΤ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1997, σ.333

Από την επιστολή που παρατίθεται στην αρχή του έργου ξεκινάμε να παρακολουθούμε τις ψυχολογικές διακυμάνσεις του ήρωα Κωστή Σιγούρη. Τις πληροφορίες μας τις παρέχει ο ίδιος, αλλά και ο αφηγητής γείτονάς του. Ο Σιγούρης ήταν ένας νέος δικηγόρος που υπέφερε από φοβίες, κάθε είδους. Ωστόσο παραδέχεται πως στη μάχη έδειξε ιδιαίτερη γενναιοψυχία. Αυτά που ο ήρωας φοβάται είναι όσα δεν μπορεί να δει¹. Τρέμει τη μοναξιά και το σκοτάδι, τα φαντάσματα που γεμίζουν τα οράματα και τα όνειρά του τις νύχτες. Δεν έχει εμπιστοσύνη στους γιατρούς και δεν πιστεύει στη δικαιοσύνη του θεού². Επιπλέον φαίνεται να έχει σωματοποιήσει όλες αυτές της ανησυχίες· υποφέρει από τρομερές ημικρανίες και αϋπνίες.

Σταδιακά τα συμπτώματα του εντείνονται. Τον καταβάλλει η μελαγχολία, γίνεται όλο και ωχρότερος και νιώθει ατονία. Το σπίτι του τον τρομάζει, ώσπου αρχίζει και βλέπει φαντάσματα μέσα σ' αυτό και στο τέλος πηδάει απ' το παράθυρο και σκοτώνεται.

Στο διήγημα διακρίνουμε στοιχεία από τις θεωρίες του Φρόυντ, ιδίως όταν ο ήρωας αποδίδει τις φοβίες του σε κάποιο παιδικό του όνειρο³ αλλά και όταν ο αφηγητής προσπαθεί να ερμηνεύσει την αποκάλυψη του φίλου του ότι είδε ένα φάντασμα⁴.

Ένα ψυχογραφικό διήγημα με ευθυμογραφικά στοιχεία είναι η *Νυξ ενός καπνιστή*. Ο Θανάσης, ο κεντρικός ήρωας του διηγήματος ένα βράδυ που γυρνάει στο σπίτι του από τη δουλειά, βρίσκεται μπροστά σε μια δυσάρεστη έκπληξη. Ενώ προηγουμένως είχε επισκεφτεί το καπνοπωλείο,

¹ «Φοβούμαι κάτι τι άοριστον, κάτι τι μέγα, άγνωστον και ακαταγώνιστον. Ίσως τον θάνατον ...ξέρω κι εγώ; Φοβούμαι τα πάντα· την μοναξιάν, το σκότος της νυκτός, το σκότος της ψυχής προ πάντων.» Ιωάννης Κονδυλάκης, «Ο Πάροικός μου», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ.305.

² Ιωάννης Κονδυλάκης, «Ο Πάροικός μου», *ό.π.*, σ.307.

³ Ιωάννης Κονδυλάκης, «Ο Πάροικός μου», *ό.π.*, σ.306.

⁴ «Η ιδέα μου αυτή τόσην ζωήν έλαβε βαθμηδόν εις την φαντασίαν σου, ώστε έπαθες αυθυποβολή και είδες, ό,τι επερίμενες να δεις.» Ιωάννης Κονδυλάκης, «Ο Πάροικός μου», *ό.π.*, σ.313.

ο καπνός του είχε χαθεί. Οι εναγώνιες προσπάθειές του να βρει έστω και ένα τσιγάρο δεν οδηγούν πουθενά. Επισκέπτεται γείτονες, πηγαίνει σε όλα τα κοντινά μαγαζιά, μήπως τύχαινε να βρει κάποιο ανοιχτό, αλλά τίποτα. Ακόμη και τις γόπες από τα τσιγάρα των θαμώνων της ταβέρνας του επιχείρησε να καπνίσει.

Το αίσθημα της έλλειψης του καπνού από τον οποίο θεωρούσε τον εαυτό του εξαρτημένο δίνεται με εξαιρετικά κωμικό τρόπο. Δεν μένουν παρά πέντε ώρες μέχρι να ανοίξουν τα μαγαζιά, αλλά η νύχτα – η δική του, όπως επίσης και της γυναίκας του- γίνεται εφιαλτική. Τότε δημιουργείται μια τρομερή παρεξήγηση. Ο Θανάσης υποπτεύεται πως ο καλύτερός του φίλος χρησιμοποίησε αυτό το μέσο για να του κάνει πλάκα. Η γυναίκα του υποστηρίζει το φίλο του και εκείνος βγάζει το συμπέρασμα ότι ήταν εραστές. Στο τέλος του διηγήματος ο ήρωας χωρίζει τη γυναίκα του και δεν μιλάει ποτέ ξανά στον παιδικό του φίλο.

Το διήγημα μας αφήνει την αίσθηση πως ο συγγραφέας στηλιτεύει το πάθος του ανθρώπου για το κάπνισμα με διδακτικό σκοπό. Ταυτόχρονα όμως φαίνεται να αυτοσαρκάζεται, καθώς παραδέχεται ότι «γράφω, εν μία νυκτί αγρυπνίας την λυπηράν αυτήν ιστορίαν», κάπνισε «εικοσάδα σαμίων σιγαρέτων του Pasquali»¹.

Ερωτικά διηγήματα

Στα διηγήματα αυτά κυριαρχεί το θέμα του έρωτα. Μας ενδιαφέρει να δούμε το πώς μεταχειρίζονται το ζήτημα αυτό οι συγγραφείς στη θεματολογία τους. Σαν γενικότερη παρατήρηση θα λέγαμε ότι τα διηγήματα καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα των εκφάνσεων που δύναται

¹ Ανδρέας Μαρτζώκης, «Νυξ ενός καπνιστού», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1896, σ.339.

λάβει το ερωτικό συναίσθημα· τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται, τα συμπτώματα που δημιουργεί στην ψυχική και σωματική υγεία του ατόμου ο ίδιος ο έρωτας είτε και η απώλεια του αγαπημένου προσώπου και τον αρνητικό του χαρακτήρα.

Στα ερωτικά διηγήματα του *Ημερολογίου* συναντάμε συχνά το θέμα του ερωτικού τριγώνου με ελάχιστες διαφοροποιήσεις ως προς την πραγμάτωσή του¹. Δύο άνδρες και μία γυναίκα, η οποία καλείται να επιλέξει. Στο διήγημα, *Γνώμη, αν μη συμβουλή* του Λάμπρου Ενυάλη, ένας νέος δικηγόρος, ο Πέτρος Λυγαρίδης, αναγκάζεται να μετακομίσει στη Μασσαλία για βιοποριστικούς λόγους. Εκεί κατοικεί ο καλύτερος φίλος του και συμμαθητής του από το σχολείο Νικόλαος Κ. με τη σύζυγό του, Μαρία. Τον προσκάλεσαν να μείνει μαζί τους, έως ότου θα έβρισκε κάποια εργασία.

Ανάμεσα στον κεντρικό ήρωα και τη γυναίκα του φίλου αναπτύσσεται σε σύντομο χρονικό διάστημα ιδιαίτερη οικειότητα, ιδίως από την πλευρά της. Όταν αυτός αντιλαμβάνεται τις προθέσεις της σκέφτεται να εγκαταλείψει τα πάντα και να γυρίσει πίσω στην Ελλάδα. Η κίνησή του αυτή αναβάλλεται, καθώς έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στον εαυτό του και στην τιμιότητά του². Σταδιακά η Μαρία γίνεται όλο και πιο πιεστική, του εξομολογείται τον έρωτά της και εκείνος, σε μια στιγμή αδυναμίας τη φιλάει στο στήθος. Αμέσως όμως συνειδητοποιεί το σφάλμα του και διακόπτει οποιαδήποτε επαφή μαζί της. Μάλιστα

¹ Ερωτικά τρίγωνα συναντάμε και σε άλλα διηγήματα, όπως: Γεώργιος Στρατήγης, «Έρωτος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1893, Παναγιώτης Αξιώτης, «Εις το χείλος του κρημνού», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, Αριστείδης Αλεξανδρίδης, «Η ωραία παπαδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1895, κ.α.

² Η βεβαιότητά του αυτή υπονομεύεται από τον συγγραφέα μέσω της επανάληψης και υπονοείται ότι στο τέλος θα υποκύψει στο ερωτικό συναίσθημα. «Τι κακόν τάχα θα συμβεί, εάν μένω; «Γνωρίζω τον χαρακτήρα μου... Δεν είναι δυνατόν να διαπράξω άτοπον τι.», «εφαντάζετο ότι είχαν ισχυρόν χαρακτήρα, ότι θα ηδύνατο να κατανικήσει το εν τη καρδία του αρξάμενον να βλαστάνει αίσθημα, ότι δε θα ήτο δυνατόν να πράξει τι αντικείμενον προς την τιμήν και την φιλοξενίαν.» Λάμπρος Ενυάλης, «Γνώμη, αν μη συμβουλή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1890, σ. 168, 169.

αποφασίσει να φύγει όσο το δυνατόν γρηγορότερα από το σπίτι του ζευγαριού.

Ο συγγραφέας στο τέλος του διηγήματος συμβουλεύει τους συζύγους ότι πρέπει να αποφεύγουν τη φιλοξενία φίλων τους, όπως επίσης και τις συχνές τους επισκέψεις, επειδή δεν είναι δύσκολο να αναπτυχθούν αισθήματα παρόμοια με αυτά που βίωσαν οι ήρωες του έργου. Άλλωστε άνδρες έντιμοι και ηθικοί σαν τον κεντρικό ήρωα σπανίζουν¹.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η εμμονή των διηγηματογραφικών ηρώων να επιστρέφουν – τουλάχιστον νοητά- σε προηγούμενους έρωτες. Κάποιες φορές το συναίσθημα αυτό είναι πολύ δυνατό και οδηγεί τους ήρωες στη διάλυση του γάμου τους, ενώ πιο συχνά νοσταλγούν το παρελθόν και πέφτουν σε μελαγχολία. Ο Ανδρέας, στο διήγημα *Νοσταλγία έρωτος*, μεταβάλλει προσωρινά τη συμπεριφορά του προς τη σύζυγό του, επειδή συνάντησε στο δρόμο την γυναίκα με την οποία τον «συνέδεον δεσμοί κατ' αρχάς παιδικής όλως διόλου φιλίας, αργότερα παραφορά νεανικού έρωτος»². Καθισμένος στο γραφείο του νοσταλγεί τις όμορφες στιγμές του παρελθόντος, κλείνει τα μάτια του για να μη χαθεί η ανάμνηση και επιστρέφει στη σύζυγό του.

Την ίδια κατάληξη έχουν και τα διηγήματα, *Εις το χείλος του κρημνού* και *Εις την παραλίαν*, μόνο που στο πρώτο η ηρωίδα παρασύρεται από το νεανικό της έρωτα και ανταλλάσσουν κάποιες ερωτικές επιστολές. Όταν όμως έρχεται η στιγμή να διαλέξει, επιλέγει την ασφάλεια της συζυγικής της ζωής. Στο δεύτερο διήγημα, παρά το γεγονός ότι οι δύο ερωτευμένοι εξακολουθούν να μένουν παντρεμένοι με άλλους συντρόφους, το ερωτικό αίσθημα δε σβήνει ποτέ. Ακόμα και όταν ο

¹ Λάμπρος Ενυάλης, «Γνώμη, αν μη συμβουλή», *ό.π.*, σ. 176.

² Γ.Β. Τσοκόπουλος, «Νοσταλγία έρωτος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.292.

άνδρας πεθαίνει και έχει δίπλα του το νεογέννητο κοριτσάκι του, ζητάει να της δώσουν το όνομα της πρώτης του αγάπης.

Αντίθετα, στα διηγήματα *Καμία* του Παύλου Νιρβάνα και η *Ωραία παπαδιά* του Α. Αλεξανδρίδη οι γάμοι διαλύονται με διαφορετικούς τρόπους στο καθένα. Στο διήγημα *Καμία* ο ήρωας συνειδητοποιεί ότι δε θέλει να βάλει «καμία» άλλη στη θέση της νεκρής αγαπημένης του και εγκαταλείπει τη νύφη λίγες μέρες μετά το γάμο¹, ενώ στην *Ωραία παπαδιά* ο αντεραστής σκοτώνει το σύζυγο και φεύγει μαζί με την αγαπημένη του.

Τις αρνητικές επιπτώσεις του έρωτα συναντάμε στο διήγημα, *Γάμος εξ έρωτος*. Το έργο θέτει τον ήρωα μπροστά σε ένα σύνηθες δίλημμα, να ακολουθήσει τη λογική ή την καρδιά του. Η φωνή της λογικής αποδίδεται στο έργο μέσα από τα λόγια της μητέρας του². Ο ήρωας είναι ερωτευμένος με μια κοπέλα και θέλει να την παντρευτεί. Η μητέρα του φέρνει αντιρρήσεις καθώς φαίνεται να γνωρίζει εκ των προτέρων την έκβαση αυτού του γάμου. Οι λόγοι της δυσπιστίας της είναι καθαρά βιοποριστικοί. Η μέλλουσα νύφη είναι μια κοπέλα αριστοκρατικής καταγωγής, μεγαλωμένη με πολύ διαφορετικό τρόπο από το παιδί της και εκείνος δε θα μπορούσε ποτέ να καλύψει τις ανάγκες της.

Ενώ αρχικά το ζευγάρι ζούσε ευτυχισμένο με το παιδί του και ορκιζόταν ο ένας στον άλλο αιώνια αγάπη, σταδιακά όμως η ανησυχία της μητέρας επιβεβαιώνεται. Με τη γέννηση του δεύτερου παιδιού, οι οικονομικές υποχρεώσεις μεγάλωναν και εμφανίστηκαν τα πρώτα

¹ Μάλιστα στον κήπο του σπιτιού του, κάτω από το δέντρο που συνήθιζαν να κάθονται, την οραματίζεται να του λέει: «Πώς ήθελα να ξεύρω ποιά άλλη θα σε περιμένει καμιάν φοράν κάτω από τα μεγάλα δένδρα... {...} Καμία», Παύλος Νιρβάνας, «Καμία», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ.41.

² «δια τελευταίαν φοράν σου κάμνω την παρατήρησιν, ότι πολύ βιάζεσαι και κάμνεις άσχημα να ακούεις μόνον τα υπαγορεύσεις της καρδιάς σου, χωρίς να συμβουλευέσαι ολίγον και τον νουν. Σοι το λέγω καθαρά, προβλέπω όχι καλόν μέλλον», Λάμπρος Ενυάλης, «Γάμος εξ έρωτος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1891, σ.220.

σύννεφα στη σχέση τους. Αλλά το παιδί δεν υπήρξε ο μοναδικός παράγοντας που ενέτεινε τη δυσφορία της συζύγου, η οποία «ζώσα εν μέσω κοινωνίας εκλεκτής, ενόμιζεν ότι όφειλε να παρακολουθεί κατά τας ενδυμασίας τας φίλας και γνωρίμους αυτής, ων οι σύζυγοι δεν είχαν τα βαλάντια όμοια τω του Πρασίνου.»¹.

Όσο οι ανάγκες μεγάλωναν, τόσο επιζήμιο ήταν αυτό για τη μεταξύ τους σχέση. Το αρνητικό κλίμα κορυφώνεται με τη γέννηση του τρίτου παιδιού και η αγάπη πια έχει μια μεταβληθεί σε μίσος. Η σύζυγος χάνει τον έλεγχο, γίνεται υστερική και επαναλαμβάνει συχνά τα λόγια: «Όταν δεν ήσο άξιος να γίνεις οικογενειάρχης, τι ήθελες την υπανδρειάν, δια να καταστήσεις δυστυχή την γυναίκα και τα τέκνα σου;»² και τότε εκείνος της απαντά : «Ανάθεμα, ανάθεμα την ώρα που σ' εγνώρισα!»³.

Το διήγημα αυτό παρουσιάζει με αρνητικό τρόπο το ερωτικό συναίσθημα, όταν δεν συνδυάζεται με τη σωστή κρίση στην επιλογή του συντρόφου. Ο ερωτευμένος μπορεί να χάσει τον εαυτό του, να γίνει αβίαστα θύμα του αντικειμένου του πόθου του, αλλά και να προβεί σε ακραίες αντιδράσεις, όπως συμβαίνει στο διήγημα του Ζ. Παπαντωνίου, *Να μη με βλέπει*. Το έργο αυτό αναπαριστά τη διάλυση μιας μακροχρόνιας φιλικής σχέσης εξαιτίας μιας γυναίκας. Ο αφηγητής γνωρίζει την ηρωίδα σε ένα τρένο και συνάπτει μαζί της έναν ερωτικό δεσμό που διήρκεσε για λίγους μήνες. Ως αιτία του χωρισμού τους προβάλλεται το αμφιλεγόμενο παρελθόν της. Μετά από κάποιο χρονικό διάστημα ο καλύτερός του φίλος, του αποκαλύπτει ότι είναι ερωτευμένος με την ίδια γυναίκα και σκοπεύει να την παντρευτεί. Εκείνος σπεύδει να

¹ Λάμπρος Ενυάλης, «Γάμος εξ έρωτος», *ό.π.*, σ.225.

² Λάμπρος Ενυάλης, «Γάμος εξ έρωτος», *ό.π.*, σ.227.

³ Λάμπρος Ενυάλης, «Γάμος εξ έρωτος», *ό.π.*, σ.227.

τον προφυλάξει, όμως ο φίλος του επιλέγει να ζήσει μαζί της και να μην τον ξαναδεί ποτέ¹.

Τα πιο καταστροφικά όμως συμπτώματα του έρωτα τα συναντάμε στο διήγημα η *Κίρκη* του Παναγιώτη Αξιώτη. Η κεντρικός ήρωας είναι τίμιος και εργατικός, υπόδειγμα στον κύκλο ανθρώπων με τους οποίους συναναστρέφεται, έως ότου γνωρίζει την ηρωίδα, την Κίρκη, όπως την αποκαλεί. Η γυναίκα αυτή μας παραπέμπει στο μοτίβο γυναίκας του αισθητισμού². Οδηγεί τους άνδρες με τα θέλητρά της στην καταστροφή. Ο έρωτας του γι' αυτήν, μεταβάλλει όλη του την ψυχосύνθεση, τον υποδουλώνει και εκείνη τον μεταχειρίζεται σύμφωνα με τις ορέξεις της· είναι έρωτας και θάνατος ταυτόχρονα³. Η μαγευτική φωνή και η εξωτερική της εμφάνιση συντελούν στην απόλυτη κυριαρχία της πάνω του⁴.

Η ηρωίδα επαναλαμβάνει συνεχώς επαναλαμβάνει το ρήμα «Θέλω» και εκείνος τότε της απαντά: «Ο, τι θέλεις»⁵. Μόνο μια φορά της ζήτησε να τον λυπηθεί, καθώς το μόνο που του είχε μείνει ήταν η τιμή του και εκείνη τον έβαλε να υπεξαιρέσει χρήματα από την υπηρεσία στην οποία εργαζόταν. Η αστυνομία τον βρήκε νεκρό στο διαμέρισμά του. Είχε αυτοκτονήσει, ενώ η Κίρκη «απαθής περιέρχεται. Ωσάν να ζητεί κάποιον»⁶. Προφανώς το επόμενο θύμα της.

¹ «Όταν γυρίσεις εδώ φρόντισε να μη με ξαναϊδής πλέον ούτε εμένα ούτε αυτήν. Το απαιτώ εγώ ο ατιμασμένος από άνθρωπον ο οποίος –χωρίς να το θέλει με ατίμασε, και τον οποίον, από της στιγμής που γίνεται γυναίκα μου η πρώην ερωμένη του, θα τον μισώ αιωνίως». Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Να μη με βλέπει», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ.409.

² Στον αισθητισμό παραπέμπει ακόμη και ο τίτλος του διηγήματος, καθώς η Κίρκη είναι μια καταστροφική γυναίκα της αρχαιότητας. Η ηρωίδα αυτή μοιάζει αρκετά με τις γυναίκες που συναντάμε στα διηγήματα του Επισκοπόπουλου, *Αιώνια γυνή*(1895) και τα *Μυστήρια*(1899).

³ «Η Κίρκη έχει ορέξεις καταστρεπτικές, ορέξεις λυκαίνης! Έχει δίψαν διαρκή, ακόρεστον...», Παναγιώτης Αξιώτης, «Κίρκη», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ.371.

⁴ «Ανάστημα θεάς, κόμη εις εβενώδεις βοστρύχους, οφθαλμοί μαγίσσης μελανόφαιοι, με πρασινωπάς αποχρώσεις, μακροί δε ως οι των Αιγυπτιακών θεοτήτων, δειλοί ενίοτε κ' εξακοντίζοντες αστραπάς έστιν ότε.», Παναγιώτης Αξιώτης, «Κίρκη», *ό.π.*, σ.370.

⁵ Παναγιώτης Αξιώτης, «Κίρκη», *ό.π.*, σ.371

⁶ Παναγιώτης Αξιώτης, «Κίρκη», *ό.π.*, σ.374.

Ναυτικά διηγήματα

Μέσα στα πλαίσια της ηθογραφίας και της ρεαλιστικής απεικόνισης της πραγματικότητας, για έναν λαό όπως είναι οι Έλληνες με μια τόσο σημαντική ναυτική παράδοση, είναι εύλογο να μην απουσιάζουν από το *Ημερολόγιο* τα διηγήματα, τα οποία αναφέρονται στη ζωή των ναυτικών. Οι συνθήκες διαβίωσης, η γενναιότητα και η μεγαλοψυχία με την αντιμετώπιζαν τους κινδύνους στην καθημερινότητά τους, όπως επίσης και η ναυτική ορολογία αποτελούν τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της διηγηματογραφίας.

Τα περισσότερα ναυτικά διηγήματα που συμπεριλαμβάνονται στο *Ημερολόγιο* έχουν ένα κοινό μοτίβο, την τρικυμία. Οι ήρωες (είτε ναυτικοί είτε επιβάτες σε πλοία) αφηγούνται ιστορίες από ταξίδια, όπου κινδύνευσαν κάποια στιγμή να χάσουν τη ζωή τους. Οι αφηγήσεις τους αυτές χαρακτηρίζονται από γλαφυρές περιγραφές καιρικών φαινομένων, από την απαράμιλλη γενναιότητα που επεδείκνυαν οι άνθρωποι της θάλασσας¹ και την πίστη τους η οποία πολλές φορές θεωρείτο και η μοναδική ελπίδα για τη σωτηρία τους².

Το μοτίβο της τρικυμίας, όπως παρατηρεί ο Henri Tonnet, έχει τις ρίζες του στην αρχαιοελληνική γραμματεία. Ο Όμηρος ήταν αυτός που έδωσε μια άλλη διάσταση στο ταξίδι και το συνέδεσε με την περιπέτεια³. Στα ομηρικά έπη η θάλασσα ήταν ένα μέρος επικίνδυνο και εχθρικό και το γεγονός αυτό οφειλόταν στους θεούς, καθώς οι αρχαίοι Έλληνες

¹ Πβ. «Α! έπρεπε να τον βλέπατε τότε να δείτε παληκάρι μια φορά!δεν έφυγε μινούτο απ' το τιμόνι. Διπλωμένος μεσ' το χονδρό μουσαμά του κυβέρναγε μονάχος του το καράβι κ' έδινε ' όλους μας κουράγιο που τα 'χαμε σαστισμένα», Κωνσταντίνος Σκόκος, «Αληθινή αρετή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1891, σ.109-110.

² «Ο ένας έταζε να σωθεί και να γίνει καλόγερος, ο άλλος να δουλεύει για την εκκλησία του, και καθένας ό, τι νόμιζε πως περισσότερο θα 'φχαριστούσε τον Άγιο», Παναγιώτης Κατσούλης, «Το τάμα του ναύτη», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1896, σ. 350, «Ως και αυτάι αι γυναίκες επεκαλούντο εν σιωπή και οφθαλμόν άδακρυν την θείαν αντίληψιν», Νικόλαος Δραγούμης, «Άγιος Νικόλαος», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1896, σ. 151.

³ Henri Tonnet, «Φαντασιακό. Α. Σημείωμα για την εικόνα της θάλασσας στην ελληνική μυθολογία από τις απαρχές έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ.386.

αντιλαμβάνονταν «τη ναυσιπλοΐα ως μια προσπάθεια υπέρβασης του ανθρωπίνου μέτρου»¹.

Η στερεότυπη αυτή αρνητική εικόνα του θαλασσινού στοιχείου αλλάζει μόνο στα χρόνια του ρομαντισμού και του νατουραλισμού, επειδή δεν φανέρωνε τη σχέση του ελληνικού λαού με τη θάλασσα. Ο νατουραλισμός θα φέρει στο προσκήνιο τη σχέση αυτή και θα αναδείξει το επάγγελμα του ναυτικού².

Η θεματική της θαλασσοταραχής επιβιώνει στη διηγηματογραφία της καμπής του αιώνα. Άλλωστε το διήγημα ως είδος στέκεται στην αφήγηση ενός σημαντικού επεισοδίου απ' τη ζωή ενός ήρωα, επομένως δε θα μπορούσε να λείπει το μοτίβο αυτό από τις διηγήσεις των ναυτικών, των οποίων οι ζωές είναι σαφέστατα περιπετειώδεις. Η απεικόνιση της θάλασσας στα διηγήματα είναι διφορούμενη. Συχνά χαρακτηρίζεται ως «άπιστη»³, άλλοτε γαλήνια και νωχελική και άλλοτε φουρτουνιασμένη και εχθρική. Από τα πέντε ναυτικά διηγήματα που συναντάμε στο *Ημερολόγιο*, στα τέσσερα οι ήρωες έχουν να διηγηθούν κι από ένα επεισόδιο κατά το οποίο κινδύνευσαν να χάσουν τη ζωή τους.

Χαρακτηριστική είναι η γενναιότητα, την οποία επιδεικνύουν οι ναυτικοί την ώρα της θαλασσοταραχής, η εμπιστοσύνη στις ικανότητες τους, αλλά και η θρησκευτική πίστη η οποία εμψυχώνει το πλήρωμα, χωρίς απαραίτητα να συντελεί και στη διάσωσή του⁴. Ωστόσο υπήρχαν

¹ Henri Tonnet, «Φαντασιακό. Α. Σημείωμα για την εικόνα της θάλασσας στην ελληνική μυθολογία από τις απαρχές έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ.387.

² Henri Tonnet, «Φαντασιακό. Α. Σημείωμα για την εικόνα της θάλασσας στην ελληνική μυθολογία από τις απαρχές έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ.392.

³ «Αλλά η θάλασσα είναι σαν τη γυναίκα και τη γάτα, άπιστη και ζηλιάρα, και όλον αυτόνον τον καλόν καιρόν τον έκανε για να μας ξεγελάσει.», Παναγιώτης Κατσούλης, «Το τάμα του ναύτη», *ό.π.*, σ.348, «Μα τι τα θέτε, παιδιά μου· η θάλασσα είναι άπιστη. Λες και τον άκουσε κι απ' τη ζήλεια της αρχίνησε ν' αγριεύει απ' την ώρα 'κείνη.», Κωνσταντίνος Σκόκος, «Αληθινή αρετή», *ό.π.*, σ.109.

⁴ «Θεούλη μου, έλεγε ένας γέρος ναύτης, λυπήσου τα κορίτσα μου που θα μείνουν έρημα και πεντάρφανα! Δεν πρόφτασε να τελειώσει που μας φέρνει ένα δεύτερο κύμα κι' αποσαρώνει ό,τι βρίσκει στην κουβέρτα και τον παίρνει και αυτόν.», Παναγιώτης Κατσούλης, «Το τάμα του ναύτη», *ό.π.*, σ. 349, «Δένομε μ' ένα σκοινί και ρίχνομε στη θάλασσα την εικόνα του αγίου που είχαμε στο

εξωγενείς παράγοντες, όπως η έλλειψη ορατότητας που χαρακτηρίζει το ομιχλώδες τοπίο¹ και οι τρομερές καιρικές συνθήκες που εντείνουν το φόβο και την αγωνία². Μόνο τότε οι ναύτες απελπίζονταν αλλά και πάλι δεν το έβαζαν κάτω. Στα ναυτικά διηγήματα οι ήρωες δεν παραιτούνται, παλεύουν με τα κύματα ως τη σωτηρία ή ως το θάνατο.

Στα διηγήματα δίνονται μερικά ακόμη γνωρίσματα των ναυτικών. Τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά είναι άγρια, σαν να 'ναι πρόωρα γερασμένοι από τις κακουχίες, έχουν φαρδιές πλάτες και βλέμμα σπινθιροβόλο. Είναι απότομοι στη συμπεριφορά, τους αλλά τίμιοι και αξιοπρεπείς. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Σκόκος στο διήγημα *Αληθινή αρετή* θέτει ως παράδειγμα γενναιοψυχίας και τιμιότητας έναν καπετάνιο, ο οποίος κατά τη διάρκεια της τρικυμίας χάνει μεγάλο μέρος των εμπορευμάτων που μετέφερε και το πλοίο του παθαίνει πολλές καταστροφές. Ο ήρωας αυτός, ενώ βρίσκει ένα πορτοφόλι γεμάτο με χρήματα με τα οποία θα μπορούσε να γλιτώσει απ' την οικονομική καταστροφή, το δίνει στην αστυνομία και δε δέχεται, ούτε τα λεφτά που του προσέφερε ως εύρετρα ο τραπεζίτης στον οποίο άνηκε³.

καράβι, αλλ' αντί να μαλακώσει ο καιρός, ετούρκεψε, αγρίωσε περισσότερο.», Παναγιώτης Κατσούλης, «Το τάμα του ναύτη», *ό.π.*, σ. 349.

¹ Στο διήγημα *Πούσι*, δεν ήταν η θάλασσα το απειλητικό στοιχείο, αλλά η ομίχλη. Ο αφηγητής παρατηρεί ότι, «η φοβερότερη τρικυμία δεν τρομάζει τους ναυτικούς, όσο το πούσι», Αγαθοκλής Κωνσταντινίδης, «Το πούσι», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ.299.

² «Ο αγέρας δυνατός, θάλασσα μανιωμένη, το μπουγάζι με λίγα πανιά δε μας έπαιρνε και αναγκάζομαστε να κάνομε τις μαϊστρες. Λες όμως και του κακοφάνηκε το βοριά τούτο, σαν να μη λογαριάζαμε τη δύναμή του τάχα, κι' αγρίεψε για τα καλά. {...} Βάρκες, φουγάρο, ούλα μ' ένα κύμα μας τα σάρωσε.», Παναγιώτης Κατσούλης, «Το τάμα του ναύτη», *ό.π.*, σ.348-9, «ο ουρανός εσκοτίσθη. Ο ορίζων, περισταλείς πανταχόθεν, μας περιέκλεισε ως εντός φυλακής. Μ' εφαινετο ότι ο Χάρος εκάθητο δραπανηφόρος επί των κεφαλών μας, και ητοιμάζετο να μας θερίσει, {...} Μετ' ολίγον τον άνεμον συνώδευσε χίων κρυερά, και ψύχος αλγεινόν, και παγετός υποβόρειος. {...} Δεν έβλεπον εμμή σκότος, χάος, ναυάγια, θάλασσαν, αγωνιώντας, πρόσωπα περιδεή, βλέμματα ετεροπλανή και άγρια, βραχίονας τεινομένους προς το ξύλον ή προς το σχοινίον και γυναίκας ενστερνιζομένας σπασμωδώς τα τέκνα των.», Νικόλαος Δραγούμης, «Άγιος Νικόλαος», *ό.π.*, σ.149,151,153.

³ Παρ' τα χρήματα Χριστιανέ, του λέει, αμέ 'ς το καλό, κι' εμένα δε μου χρειάζεται πληρωμή για να'μαι τίμιος.», Κωνσταντίνος Σκόκος, «Αληθινή αρετή», *ό.π.*, σ.111.

Στο πλοίο κατά τη διάρκεια της τρικυμίας εκτυλίσσονται μικρά δράματα· ναύτες πέφτουν στη θάλασσα και πνίγονται¹, ένα μωρό, στο διήγημα *Άγιος Νικόλαος*², πεθαίνει από το κρύο στα χέρια της τραγικής μάνας, η οποία είχε χάσει τον άνδρα της σε ναυάγιο πριν από τρεις μήνες³, ενώ στο *Το τάμα του ναύτη* ο μοναδικός επιζών περιγράφει τη σκηνή του ναυαγίου: «το καράβι με τρεις τέσσερεις χτυπισαίς άρχισε ν' ανοίγει, πως έπεσαν τα κατάρτια του και δεν 'μπόρεσε να σωθεί κανένας, άλλους σκότωσαν τα άλμπουρα και άλλους ρούφηξε το κύμα»⁴.

Στα διηγήματα *Άγιος Νικόλαος* και *Η αρπαγή της Γονζάγας*, εντοπίζουμε αρκετά ιστορικά στοιχεία⁵. Η πλασματική αφήγηση εντάσσεται σ' ένα ιστορικό πλαίσιο και χρησιμοποιούνται ονόματα και γεγονότα από το ελληνικό και το οθωμανικό παρελθόν. Επιπλέον στις υποσημειώσεις δίνονται στοιχεία που παραπέμπουν περισσότερο σε επιστημονικό κείμενο παρά σε λογοτεχνικό. Άλλωστε ο Κωνσταντίνος Ράδος, όπως επίσης και ο Νικόλαος Δραγούμης ήταν ιστορικοί συγγραφείς⁶.

Στο διήγημα του Κωνσταντίνου Ράδου, *Η Αρπαγή της Γονζάγας* τα γεγονότα τοποθετούνται γύρω στο 1570 στην Κέρκυρα. Ο παππούς αντιμετωπίζει με αρνητικό τρόπο το γεγονός ότι ο εγγονός του διαβάζει

¹ «ένα κύμα θεόρατο, με την ορμή που 'σκασε, αρπάζει ένα ναυτόπουλο μας απ' την κουπαστή και τον έρριξε να τον καταπιεί η θάλασσα.», Κωνσταντίνος Σκόκος, «Η αληθινή αρετή», *ό.π.*, σ.109.

² Το διήγημα αυτό του Νικόλαου Δραγούμη προφανώς δημοσιεύτηκε στο *Ημερολόγιο* από τον ίδιο το Σκόκο, καθώς ο συγγραφέας είχε πεθάνει το 1879. Το εντάσσει μάλιστα και στην *Ανθολογία διηγημάτων του*, το 1920, πβ. Κωνσταντίνος Σκόκος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ήτοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο- ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Β', *ό.π.*, σ.3. Το διήγημα πρωτοδημοσιεύτηκε στην *Πανδώρα* το 1852, *Πανδώρα*, Γ', (1852-3), φύλλο 57 (1^η Αυγούστου 1852), σ. 212-6.

³ Νικόλαος Δραγούμης, «Άγιος Νικόλαος», *ό.π.*, σ. 152-5.

⁴ Παναγιώτης Κατσούλης, «Το τάμα του ναύτη», *ό.π.*, σ. 350.

⁵ Ο Νικόλαος Δραγούμης στον *Άγιο Νικόλαο* δε διστάζει μάλιστα να αποδώσει τη σωτηρία του карабиού στο οποίο επέβαινε, στο γεγονός ότι, «την αυτήν ίσως εκείνην ώραν και ο Κυβερνήτης Καποδίστριας, ερχόμενος εις την Ελλάδα, εκινδύνευσε να πνιγεί μεταξύ Κυθήρων και Πελοποννήσου. Αλλ' εγγνώμων ήδη το κύμα της ελληνικής θαλάσσης σεβασθεί τον άνδρα, ούτινος το αίμα έχυσαν μετά ταύτα χείρες αγνώμονες.», Νικόλαος Δραγούμης, «Άγιος Νικόλαος», *ό.π.*, σ. 151.

⁶ Ο Κωνσταντίνος Ράδος από το 1895 δίδασκε ιστορία στη σχολή ναυτικών δοκίμων. Πβ. Μιχαήλ Περάνθης, *Η ελληνική πεζογραφία. Από την άλωση έως σήμερα*, εκδόσεις έργων Περάνθη, Αθήνα, λήμματα Κωνσταντίνος Ράδος, Νικόλαος Δραγούμης.

ποίηση, καθώς θεωρεί πως αυτού του είδους τα αναγνώσματα απομακρύνουν τον άνθρωπο απ' την πραγματικότητα. Συνειρμικά λαμβάνει την ευκαιρία να αφηγηθεί τη δική του περιπέτεια, όταν ήταν νέος και άφησε τη θέση του ως κομίτε- ρεαλ της γαλέρας του, για να γίνει κυβερνήτης της θαλαμηγού της πανέμορφης δούκισσας του Φούντι της Σικελίας. Η αποκάλυψη των αισθημάτων του στη δούκισσα τον οδηγεί στη φυλακή και στη συνέχεια στα οθωμανικά πλοία του Βαρβαρόσσα. Η πτώση του ήρωα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα ποιητικά έργα που διάβαζε, σύμφωνα με τα οποία «τα πάντα εις τον έρωτα είναι δυνατά.»¹.

Ιστορικά διηγήματα

Στα ιστορικά διηγήματα του *Ημερολόγιου*, οι συγγραφείς αναφέρονται, κατά κύριο λόγο, σε συγχρονικά ιστορικά γεγονότα και μάλιστα σπεύδουν να επικυρώσουν την γνησιότητα των λεγομένων τους, καθώς δεν επιθυμούν να υπονοηθεί ότι επρόκειτο για πλασματικές ιστορίες². Είναι όλα γραμμένα από 1895 έως το 1897 και τα τρία από αυτά καταγράφουν περιστατικά του πολέμου του 1897.

Ο *Σαλπικτής* είναι ένα πατριωτικό διήγημα που αποδίδει την απογοήτευση των στρατιωτών από τη διοίκηση του στρατεύματος. Ο ευσεβής πόθος του πολέμου για την πατρίδα και την ελευθέρια κατακλύζει τους χαρακτήρες του έργου και περισσότερο απ' όλους τον κεντρικό ήρωα, τον σαλπικτή. Οι εντολές υποχώρησης έκαμπταν το

¹Κωνσταντίνος Ράδος, «Η αρπαγή της Γονζάγας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ.100.

² Πβ. «Ένα γεγονός της εποχής εκείνης της φοβερής για τη Ζάκυνθο θα διηγηθώ, το οποίον είναι αληθέστατο, ιστορικό. Δεν είναι γέννημα της φαντασίας μου{...}», Κώστας Καιροφύλας, «Δύστυχη μάνα», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1896, σ. 317. Μάλιστα ο Δημήτριος Ταγκόπουλος, ο οποίος είχε συγγράψει δύο απ' τα έργα της κατηγορίας αυτής, θέτει την εξής υποσημείωση στο διήγημα *Ένας ήρωας*: «Η βάση των διηγημάτων αυτών είναι αληθής, αληθεστάτη. Είναι επεισόδια τα οποία απεκόμισε από τον πόλεμον, και είχε την καλοσύνη να μου τα διηγηθεί, {...}ένας φίλος μου αξιωματικός του πυροβολικού.», Δημήτριος Ταγκόπουλος, «Ένας ήρωας», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.242.

ηθικό του στρατού και συχνά ξεσπούσαν σ' εκείνον ως «άγγελο κακών¹» ειδήσεων.

Ο ηρωισμός του και η επιθυμία να υπερασπιστεί πατρίδα και πίστη, τον οδηγούν να αγνοήσει τις εντολές και αντί για υποχώρηση να σημάνει με την σάλπιγγα τον ήχο της προέλασης. Μάχεται κι εκείνος, ώσπου μια σφαίρα τον βρίσκει στο λαιμό. Το διήγημα κλείνει με τον ήρωα να βρίσκει τη δύναμη να σαλπίζει ηρωικά για τελευταία φορά και με την υποχώρηση του αντίπαλου στρατεύματος.

Το ηρωικό- πατριωτικό πνεύμα διέπει και το διήγημα η *Αφοσίωσης*, όπου ένας νεαρός διδάκτωρ του πανεπιστημίου των Βρυξελών πληροφορείται από τους γονείς του τον αναβρασμό που υπήρχε στη χώρα και σπεύδει να πολεμήσει και εκείνος, εγκαταλείποντας τις σπουδές και την Αγγλίδα αγαπημένη του. Αντίθετα στο διήγημα του Δημήτριου Ταγκόπουλου, *ο Ηρωας*, διακρίνουμε την απογοήτευσή του αφηγητή από την απαράδεκτη συμπεριφορά στρατιωτών και αξιωματικών², αλλά και τον ενθουσιασμό του για τον «ηρωισμό» που επέδειξε ένα από τα μουλάρια που μετέφεραν πυρομαχικά την ώρα της μάχης³.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα διηγήματα τα οποία περιγράφουν επεισόδια απ' τον πόλεμο του '97, συναντάμε ένα έργο φιλειρηνικό, ανθρωπιστικό, που στιγματίζει την αποκτήνωση στην οποία

¹ Δημήτριος Καλογερόπουλος, «Ο Σαλπικτής», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.417.

² «όλες οι μουτζουρωμένες και άτιμες εικόνες που μου 'τυχε να δω, εκεί απάνω, τις λίγες μέρες του πολέμου. Εικόνες αξιωματικών που κοιτάζουν να φυλάξουν την κόκα τους και άφηναν εκτεθειμένη την τιμή και τα γαλόνια τους. Εικόνες στρατιωτών που μόλις άκουγαν το πρώτο τους έπιαναν κοψίματα ή θυμόντουσαν πως είχαν αφήσει το τουφέκι τους εκατό βήματα πίσω {...} κ' έτρεχαν να το πάρουν για να μην ξαναγυρίσουν.» Δημήτριος Ταγκόπουλος, «Ένας ήρωας», *ό.π.*, σ. 241-2.

³ «Η άτιμη (η οβίδα) πήγε και έσκασε πέντε δέκα βήματα, πίσω από το μουλάρι, τον μουσαφίρη μας, που μας έφερε τα πυρομαχικά. {...} Το μουλάρι έστρεψεν με απάθειαν σιγά- σιγά, το κεφάλι του, εκοίταξε με περιφρόνηση μερικά δευτερόλεπτα το μέρος που έσκασε η οβίδα, κ' έπειτα γύρισε πάλι, κ' εκοίταξε μπροστά, κατά το μέρος μας, όπως και πρώτα. Ούτε σείσθηκε από τη θέση του.» Δημήτριος Ταγκόπουλος, «Ένας ήρωας», *ό.π.*, σ. 243-4.

οδηγεί ο πόλεμος τον άνθρωπο¹. Στο *Φόνο του Όμπαση*, ο αφηγητής υποστηρίζει πως ήρωας και φονιάς δεν διαφέρουν καθόλου, επειδή και οι δύο χάνουν την ψυχή τους από τη στιγμή που θα αφαιρέσουν την πρώτη ανθρώπινη ζωή².

Τα γεγονότα που περιγράφουν τα διηγήματα *Η αρπαγή της Γονζάγας* και *Η δύστυχη μάνα*, διαδραματίζονται σε παλαιότερες χρονικές περιόδους. Στο πρώτο βλέπουμε τη μάχη Οθωμανών πειρατών με τους κατοίκους κάποιας πόλης της Σικελίας, ενώ το δεύτερο αναφέρεται στις κτηνωδίες των «πολιτισμένων³» Άγγλων την περίοδο της ελληνικής επανάστασης. Το διήγημα αυτό εστιάζει σ' ένα τραγικό περιστατικό στη Ζάκυνθο του 1821, όταν Άγγλοι στρατιώτες συνέλαβαν ορισμένους πολίτες, που θεωρούσαν υπαίτιους για το φόνο συμπατριωτών τους. Ο τρόπος της δολοφονίας και κυρίως η μετέπειτα φρικτή πράξη (όπως συνήθιζαν) να κρεμάσουν ένα κλουβί με το πισσωμένο πτώμα ενός παιδιού έξω από το σπίτι της «δύστυχης μάνας» του, καταδικάζεται από το συγγραφέα.

Θρησκευτικά

Στην κατηγορία αυτή θα συναντήσουμε ορισμένα διηγήματα με θρησκευτικό περιεχόμενο των οποίων οι κεντρικοί ήρωες είναι, κατά κύριο λόγο ιερείς. Μας απασχολεί περισσότερο, το πώς αντιλαμβάνονται οι νεοέλληνες διηγηματογράφοι το ρόλο του ιερατικού αξιώματος και λιγότερο το ζήτημα της θρησκείας. Άλλωστε η θρησκευτική πίστη του

¹« Στον πόλεμο γίνεσαι κτήνος· δεν έχεις συνείδηση του κακού που κάνεις στους εχθρούς σου, οι οποίοι όσο κι' αν είναι Τούρκοι δεν παύουν να είναι και αυτοί άνθρωποι με πατρίδα, με θρησκεία, με γονείς, με παιδιά, μ' αδερφια- {...} Είσαι ένα πράγμα μηχανικό, ετεροκίνητο, που σκοτώνεις και σκοτώνεσαι ασυνειδήτως. {...}Κι' έπειτα πες θηρίο ανήμερο, αν μπορείς, το λεοντάρι, και την τίγρη!», Δημήτριος Ταγκόπουλος, «Ο φόνος του Όμπαση», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ 158-9, 161.

² «Ο πρώτος φόνος! Ο πρώτος φονιάς! Αυτό είναι όλο κι όλο και έπειτα... αντίο ο άνθρωπος και ζήτη το κτήνος!», Δημήτριος Ταγκόπουλος, «Ο φόνος του Όμπαση», *ό.π.*, σ.159.

³ «Θεέ μου! Θεέ μου! Πόσα φρικτά κακουργήματα έκαμνε η εξευγενισμένη, ή πολιτισμένη Αγγλία!... {...} Αφού τους σκότωναν, τους βουτούσαν μέσα σε βρασμένη πίσσα και έπειτα τους κλειούσαν σε σιδερένια κλουβιά και τους κρεμούσαν από δέντρα.», Κώστας Καιροφύλας, «Δύστυχη μάνα», *ό.π.*, σ.316-7.

ελληνικού λαού, όπως εντοπίζεται στο σύνολο της διηγηματογραφίας του *Ημερολογίου*, ουδέποτε αμφισβητείται.

Το κοινό γνώρισμα των διηγημάτων αυτής ομάδας ότι, όλοι ανεξαιρέτως οι ιερείς ταλανίζονται από διλήμματα τα οποία θέτουν σε δοκιμασία την πίστη τους· άλλοτε θέλοντας να βοηθήσουν το ποίμνιο τους με μέσα μη χριστιανικά και άλλοτε, επηρεασμένοι από την ανθρώπινη φύση τους, υποκύπτουν σε άνομα συναισθήματα και πράξεις.

Το ηθικό δίλημμα του ιερέα στο διήγημα το *Καθήκον*, σχετίζεται με την αποκάλυψη του μυστικού που του είχε εξομολογηθεί μια γυναίκα, η οποία είχε ακούσει τον σύζυγό της να συνωμοτεί με κάποιου ληστές. Σκόπευαν να καταπατήσουν το τσιφλίκι ενός συγχωριανού τους και να τον σκοτώσουν στην περίπτωση που εκείνος αντιστεκόταν. Ο θεοσεβής ιερέας, ο οποίος «ήτο αυστηρός τηρητής των θείων παραγγελμάτων¹», αμφιταλαντεύεται για τον αν θα έπρεπε να σιγήσει και να αφήσει να τελεστεί ένα κακούργημα ή να προδώσει το μυστικό και να σώσει τον άνθρωπο που κινδύνευε. Τελικά, η αγάπη του για τους κατοίκους του χωριού, του υπαγορεύει να πράξει το δεύτερο.

Στο εκτενές σαμιακό διήγημα, *Η ωραία παπαδιά*, παρακολουθούμε τις ψυχολογικές διακυμάνσεις ενός δοκίμου μοναχού, ο οποίος ήταν ερωτευμένος με τη γυναίκα του εφημέριου του χωριού Παπά Δανιήλ. Το ερωτικό αίσθημα ήταν αμοιβαίο και υπέβασκε από την εφηβική ηλικία των δύο νέων. Ορισμένοι εξωγενείς παράγοντες, όπως η πίεση της οικογένειας του διακόνου να ακολουθήσει τη μοναστική ζωή και αντίστοιχα της Λενίτσας να παντρευτεί τον παπά του χωριού, εμπόδισαν την ευόδωση της σχέσης τους. Μετά από χρόνια αποκαλύπτει ο ένας στον άλλο τα συναισθήματα του και αποφασίζουν ότι θα έπρεπε

¹ Αγαθοκλής Κωνσταντινίδης, «Το καθήκον», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1896, σ.313.

να αντλούν «ανακούφισιν εκ της θέας αλλήλων, παρηγορούμενοι ούτω δια τον επί γης χωρισμόν και ελπίζοντες εις την μετά θάνατον ένωσιν των αδελφωμένων ψυχών των;...»¹.

Η κατάσταση όμως αυτή δε διήρκεσε για πολύ. Ο διάκονος αναγκάστηκε να μεταφερθεί στη ίδια ενορία με τον παπα Δανιήλ και η συχνή επαφή με τη Λενίτσα, επιδείνωσε τον κρυφό του πόθο. Τότε συνέλαβε την ιδέα να παρασύρει τον παπά σε μια ερημία, δήθεν για να τον οδηγήσει σε μια ετοιμοθάνατη γυναίκα που ήθελε να εξομολογηθεί, και να τον δολοφονήσει με στυγερό τρόπο. Οι κάτοικοι του χωριού θεώρησαν από τα σημάδια ότι ο παπάς του αγιοποιήθηκε, καθώς η κεφαλή του βρέθηκε μέσα σε μια πύρινη γλώσσα και συνέδεσαν τον αποκεφαλισμό του, με την «αποτομή της τίμιας κεφαλής του Προδρόμου²» η οποία εορταζόταν την ίδια ημέρα που συνέβη το τραγικό αυτό γεγονός. Όσον αφορά στο ζευγάρι, κάποιοι λένε πως τους συνάντησαν μαζί σε μια πόλη της Μικράς Ασίας, όπου διέφυγαν.

Στα διηγήματα, ο *Ιερεύς της Πολίχνης και η Αμαρτία του Ηγουμένου*, συναντάμε ιερείς, οι οποίοι, εξαιτίας της θέσης τους, δεν αποκαλύπτουν ποτέ το ερωτικό τους αίσθημα στο αντικείμενο του πόθου τους. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρώτο απ' αυτά. Ο συγγραφέας του, Παναγιώτης Αξιώτης, εστιάζει στην ψυχογραφία ενός πολύ ενάρετου ιερέα, ο οποίος αναλαμβάνει την ανατροφή και τη μόρφωση μιας ορφανής από πατέρα κοπέλας, της Λίνας. Το κορίτσι, από τα δώδεκα του χρόνια, μαθαίνει να ζει μαζί του και οι συναντήσεις τους γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς τους.

¹ Αριστείδης Αλεξανδρίδης, «Η ωραία παπαδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1895, σ.372.

² Αριστείδης Αλεξανδρίδης, «Η ωραία παπαδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1895, σ.381.

Η στάση του ιερέα μεταβάλλεται όταν συνειδητοποιεί το πώς νιώθει για εκείνη και προσπαθεί να απομακρυνθεί από κοντά της. Βρίσκεται όμως αντιμέτωπος με το ζήτημα της αποκατάστασής της, καθώς για την εικοσαετή πλέον Λίνα έχουν αρχίσει να καταφθάνουν πολλά προξενιά και εκείνη ήθελε ο ιερέας να έχει τον τελευταίο λόγο. Οι εσωτερικές συγκρούσεις που βιώνει ο ήρωας, συντελούν στην σταδιακή κατάπτωσή του, η οποία κορυφώνεται την ημέρα του γάμου της. Η Λίνα τον επισκέπτεται ντυμένη νύφη και ενώ τον περιμένει στην εκκλησία για να την παντρεύσει ο ιερέας πεθαίνει.

Μια διαφορετική εικόνα της ιεροσύνης δίνει το διήγημα *ο Ασκητής* του Βασίλειου Κυρέλλου. Ο συγγραφέας, προκειμένου να μη θεωρηθεί ότι το επεισόδιο αυτό απεικονίζει μια αποδεκτή πραγματικότητα, σπεύδει σε υποσημείωση να εξηγήσει ότι αναφέρεται σ' ένα μεμονωμένο περιστατικό, το οποίο τάρραξε τους κόλπους της εκκλησίας και καταδικάστηκε από τους μοναχούς του μοναστηριού στο οποίο και συνέβη.

Η περιέργεια και ο θαυμασμός του αφηγητή για την ύπαρξη ενός σύγχρονου του ασκητή σε κάποιο βουνό της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Βοιωτίας, τον ωθεί να τον επισκεφτεί για να δει από κοντά το μέρος στο οποίο διέμενε και τις συνήθειες του. Το ασκηταρείο βρισκόταν κοντά στη μονή του Σαγματά¹. Εκεί συναντά το νεαρό ρασοφόρο. Η σεμνή και ευγενική μορφή του, η ταπεινότητα, το ήθος του, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ζούσε² προξενεί το δέος του ήρωα. Δυο χρόνια μετά και ενώ ο

¹ Τα στοιχεία που δίνει ο συγγραφέας για τη μονή του Σαγματά θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια συμβολή στη θεωρία της συνέχειας. Το μοναστήρι υπήρξε κατά την αρχαιότητα ναός «του Διός, τον οποίο οι θεοσεβείς εν τη πανθεία των προγόνων μας είχαν εγείρει επί της ίδιας κορυφής.»(σ. 422) Έπειτα, στα χρόνια του χριστιανισμού αποτελούσε κέντρο της θρησκευτικής και πνευματικής κίνησης του τόπου. Μάλιστα στα χρόνια στο μουσείο της μονής σώζεται το χρυσόβουλο του βυζαντινού αυτοκράτορα, Κομνηνού, «το οποίον ούτος, ότε αυτοπροσώπως επεσκέφθη το μοναστήρι, αφιέρωσεν εις αυτό», Βασίλειος, Κυρέλλος, «Ο ασκητής», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.422-3.

² Βασίλειος, Κυρέλλος, «Ο ασκητής», *ό.π.*, σ.422-3.

αφηγητής βρίσκεται σ' ένα αθηναϊκό δικαστήριο, παρατηρεί ότι την ίδια ημέρα εκδικαζόταν μια υπόθεση, «παραπλανήσεως επί του όρους Σαγματά δεκαετούς παιδίου¹». Στρέφεται προς το εδώλιο του κατηγορουμένου και αντικρίζει τον ασκητή.

Γ) Η γυναικεία διηγηματογραφία του *Εθνικού Ημερολογίου*

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να πυκνώνει η παρουσία των γυναικών στα νεοελληνικά γράμματα, αν και παραμένει περιορισμένη. Τα γυναικεία περιοδικά έντυπα της εποχής απορροφούν μεγάλη μερίδα των Ελληνίδων που αρθρογραφούν και συμμετέχουν ενεργά στη συγγραφή λογοτεχνικών έργων, ενώ παράλληλα παρατηρείται και μια προϊούσα ανάπτυξη της βιβλιοπαραγωγής τους². Μάλιστα η διηγηματογραφία φαίνεται πως αποτέλεσε μια από τις βασικές μορφές της λογοτεχνικής έκφρασης των γυναικών και τους έδωσε την ευκαιρία να φανερώσουν τις συγγραφικές τους αναζητήσεις και τους κοινωνικούς τους προβληματισμούς³.

Κάποιοι παράγοντες που συνέβαλλαν προς αυτή την κατεύθυνση είναι: η βελτίωση των συνθηκών της εκπαίδευσης, η αύξηση των γυναικών αναγνωστριών που συντελείται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και η καθιέρωση του επαγγέλματος των διδασκαλισσών ως διέξοδος στην εργασία και συνεπώς στο δημόσιο βίο. Επιπλέον, από το 1880 διαμορφώνεται μιας φεμινιστική συνείδηση, που εκδηλώνεται με την εμφάνιση περιοδικών εντύπων μέσω των οποίων οι γυναίκες είχαν τη

¹ Βασίλειος, Κυρέλλος, «Ο ασκητής», *ό.π.*, σ.425.

² Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ. 94.

³ Το διήγημα ως είδος «προσφερόταν για την επεξεργασία των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα και του κόσμου τις ιδιωτικής σφαίρας.», Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 200.

δυνατότητα να εκφράσουν τις φεμινιστικές τους θέσεις και να διεισδύσουν στο χώρο των γραμμάτων.

Η είσοδος αυτή των γυναικών στο δημόσιο χώρο δεν έγινε εύκολα αποδεκτή από την ανδρική κριτική¹, καθώς «η γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα ταυτιζόταν με τη διασάλευση της κοινωνικής αρμονίας και γινόταν αντιληπτή ως ανατρεπτική πράξη.»². Χαρακτηριστική είναι η θέση του Ροΐδη για τις «γράφουσες Ελληνίδες», η οποία προκάλεσε θύελλα διφορούμενων αντιδράσεων όταν διατυπώθηκε. Κατά τον Ροΐδη οι γυναίκες δεν έπρεπε «μετενδύονται γράφουσαι εις άνδρας, αρκούμεναι εις μόνα του φύλων των χαρίσματα, την λεπτότητα, την χάριν, την φιλοκαλίαν, την ευαισθησίαν ή και την πονηρίαν»³. Όφειλαν λοιπόν να μη χάνουν την ταυτότητα του φύλου τους, το ρόλο που διαδραμάτιζαν μέσα στην κοινωνία και την οικογένεια και να αναδεικνύουν μέσα απ' τα κείμενά τους μια «θηλυκή» γραφή, τη γραφή που προσιδιάζει στο γυναικείο φύλο και μόνο.

Στο *Ημερολόγιο* του Σκόκου η εμφάνιση των γυναικών είναι αξιοσημείωτη. Οι γυναίκες αρθρογραφούν, σχολιάζουν θέματα επίκαιρα, δημοσιεύουν λογοτεχνικά έργα. Από το 1886 έως το 1900 συναντάμε στο *Ημερολόγιο* εννέα γυναίκες διηγηματογράφους και συνολικά δεκαέξι

¹ Οι λόγιες γυναίκες συχνά λαμβάνουν από την ανδρική κριτική αρνητικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά. Ενδεικτικά παρατίθεται ένα απόσπασμα από το σατιρικό άρθρο του Κωνσταντίνου Σκόκου, «Η λόγια δεσποινίς», Η γυναίκα συγγραφέας είναι, σύμφωνα με τον εκδότη, «ολίγον μύωψ, ολίγον διοπτροφόρος ενίοτε, αφηρημένη συνήθως, έστιν ότε ολίγον κυφή, ολίγον νευροπαθής, ολίγον έξαλλος. {...} κατά κανόνα σχεδόν γραμματικόν και αμείλικτον, η λόγια δεσποινίς είναι αναιμική, ωχρά, λυμφατική. {...} περιφρονεί όλας τα λεπτάς αποχρώσεις της γυναικείας φιλαρεσκειάς ως δεσποινίς. {...} ξένη προς εαυτήν, προς ιδικούς της, προς το περιβάλλον. {...} Είναι, η ατυχής, μύωψ και προς το φώς και τα θέλγητρα της ζωής, τα οποία ουδείς μυωπικός κρύσταλλος θα δυνηθεί να πλησιάσει καθαρά εις την ψυχήν της, την γεμάτην από μέσους μέλλοντας και ευκτικός και δακτυλικούς εξαμέτρους.»¹ Κωνσταντίνος Σκόκος, «Η λόγια δεσποινίς», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1905 σ. 37-41.

² Βασιλική Λαλαγιάννη, «Οι έμφυλες ταυτότητες και αναπαραστάσεις της σωματικότητας στα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, ό.π., σ. 306.

³ Εμμανουήλ Ροΐδης, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες Α'. Αρσινόη Παπαδοπούλου», *Άπαντα*, τόμος 5^{ος}, σ.121. Ο Ροΐδης αποδέχεται μόνο την Αρσινόη Παπαδοπούλου εξαιτίας της «γυναικείας της γραφής». Η ενασχόληση της με διηγήματα που προορίζονταν για ένα παιδικό αναγνωστικό κοινό και ο συναισθηματικός της λόγος την ξεχωρίζουν από τις άλλες συγγραφείς της εποχής της.

διηγήματα. Επομένως η παραγωγή των γυναικών εμφανίζεται σ' ένα ποσοστό 17% του συνολικού αριθμού διηγημάτων (97 έργα). Από τις 730 σελίδες που αφιερώνονται σε διηγήματα μέσα στους τόμους του *Ημερολογίου*, μονάχα οι 108 είναι γραμμένες από γυναίκες συγγραφείς¹. Δε θα μπορούσαμε επίσης να μην αναφέρουμε ότι τα τρία από τα δεκαέξι έργα αποτελούν μεταφράσεις².

Τα ονόματα των Ελληνίδων συγγραφέων που συνεργάζονται με το *Ημερολόγιο* του Σκόκου δεν είναι ιδιαιτέρως γνωστά. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η κατεξοχήν γυναίκα διηγηματογράφος της περιόδου, και σε μικρότερο βαθμό η Ελένη Πολιτάκη και η Ευγενία Ζωγράφου³. Για τις άλλες έξι διηγηματογράφους δεν έχουμε παρά ελάχιστες (έως και καθόλου) πληροφορίες για τη ζωή και το έργο τους.

Στον παρακάτω πίνακα αναγράφονται τα ονόματά και οι τίτλοι των έργων, καθώς επίσης και το έτος κατά το οποίο δημοσιεύονται στο *Ημερολόγιο*.

Γυναίκες συγγραφείς	Διηγήματα	Έτος δημοσίευσης
Παναγιωτίδου Πηνελόπη	Υπό τα ύδατα της λευκής πηγής	1889
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Αναμνήσεις	1892
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Μια δοκιμασία	1893
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Αναποδιά	1894
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Τα χειρόγραφα του Κωστάκη	1895

¹ Κάπως αόριστα, εξαιτίας του μικρού ποσοστού τους, θα μπορούσαμε να πούμε πως λιγότερες είναι και οι σελίδες που κατά μέσο όρο καλύπτουν τα γυναικεία διηγήματα (6,7) έναντι αυτών των ανδρών ομοτέχνων τους (7,8).

² Όποτε, τα πρωτότυπα διηγήματα είναι 13 και όχι 16 και το ποσοστό στην πρωτότυπη διηγηματογραφική παραγωγή του *Ημερολογίου* (συνολικά 88 διήγημα) μειώνεται στο 14,8%. Από τα μεταφρασμένα διηγήματα, τα δύο είναι μεταφράσεις από έργα ανδρών συγγραφέων (*Ο κακός διαβάτης* του Καρόλου Μεντέ και ο *Σωτήρ* του Andre Ricard) και το ένα μόνο είναι γραμμένο από γυναίκα, την ιταλίδα Ματθίλδη Σεράο (*Η μωσιά*).

³ Η Ευγενία Ζωγράφου έγραψε τρεις τόμους διηγημάτων. Μάλιστα υπήρξε η πρώτη Ελληνίδα της οποίας ένα θεατρικό έργο διδάχτηκε επί σκηνής. Πρόκειται για το τρίπρακτο ιστορικό δράμα *Η Μοναχή*. Πβ. Γεώργιος Ζώρας, *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας: από τον 10^ο μ.Χ. αιώνα μέχρι σήμερα*, Χ. Πάτσης, Αθήνα, λήμμα Ευγενία Ζωγράφου και Μιχαήλ Περάνθης, *Η ελληνική πεζογραφία. Από την άλωση έως σήμερα*, εκδόσεις έργων Περάνθη, Αθήνα, λήμμα Ευγενία Ζωγράφου.

Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Η μαύρη	1897
Πολιτάκη Ελένη	Άλλοτε και τώρα	1898
Φωκαέως Αγλαΐα	Ο κακός διαβάτης (μτφ)	1898
Σεράο Ματθίλδη	Μνωπία (μτφ)	1898
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Οικογενειακές υποχρεώσεις	1898
Χρυσή Μαρία	Χρυσή καρδιά	1898
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Πατρική στοργή- μητρική στοργή	1899
Ελένη Πολιτάκη	Πρωτοχρονιάτικο δώρο	1899
Παναγιωτάτου Αλεξάνδρα	Χριστουγεννιάτικο διήγημα	1899
Ζωγράφου Ευγενία	Η πρωτότοκος κόρη	1900
Φωκαέως Ασπασία	Σωτήρ (μτφ)	1900

Με βάση τις ημερομηνίες δημοσίευσης μπορούμε να συνάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. Τα δέκα από τα δεκαέξι έργα εκδίδονται τα δύο τελευταία έτη της περιόδου που μελετάμε γεγονός που καθιστά σαφές ότι αυξάνεται όλο και περισσότερο η γυναικεία συγγραφική παραγωγή, τουλάχιστον όσον αφορά τους τόμους του *Ημερολογίου*.

Επίσης, το 1898, χρονιά με ιδιαίτερη σημασία αν αναλογιστούμε ότι τα έργα που δημοσιεύονται αυτό το έτος έχουν συγγραφεί το προηγούμενο κατά τη διάρκεια του οποίου η Ελλάδα συμμετέχει στον πόλεμο, έχουμε πέντε διηγήματα τα οποία μάλιστα δεν είναι ιστορικά-πολεμικά, αλλά κοινωνικά και ταξιδιωτικά¹ και δεν υπάρχει σ' αυτά καμία πολεμική αναφορά². Το στοιχείο ενισχύει ενδεχομένως την άποψη ότι η συγγραφή λειτουργεί ως μέσο φυγής από την πραγματικότητα, ιδίως από τις γυναίκες πεζογράφους.

Τέλος, παρατηρούμε ότι το πρώτο «γυναικείο» διήγημα δημοσιεύεται το 1889, στον τρίτο τόμο του *Ημερολογίου*. Το γεγονός αυτό δε πρέπει να μας παραξενεύει, επειδή το έντυπο μόλις έχει αρχίζει να

¹ Για την ειδολογική κατηγοριοποίηση των διηγημάτων πβ. πίνακας 1 στο Α' μέρος του παραρτήματος.

² Εξαιρέση αποτελεί η συγγραφέας Μαρία Χρυσή η οποία στο διήγημα *Καρδιά Χρυσή* (1898) βάζει την νεαρή ηρωίδα να βοηθά μια οικογένεια που έχει οικονομικά προβλήματα λόγω της απουσίας του συζύγου στον πόλεμο. Πβ. «Ο πατήρ των νέος εργατικός, έλειπε εις τον πόλεμον εδώ και τρεις μήνας.» Μαρία Χρυσή, «Χρυσή καρδιά», *Εθνικόν ημερολόγιον*, ό.π., τόμος 13^{ος}, 1898, σ. 369.

αλλάζει τον προσανατολισμό του προς μια περισσότερο λογοτεχνική κατεύθυνση. Ούτως ή άλλως από τον πρώτο τόμο απουσίαζαν ολοκληρωτικά τα διηγήματα και στον δεύτερο είχαμε συναντήσει μόλις δύο. Ωστόσο, από το 1892 και έως το 1898 δημοσιεύεται σταθερά από ένα διήγημα σε κάθε τόμο με τη συνεισφορά της βασικής συνεργάτιδας του περιοδικού και «προσωπικής φίλης¹» του Σκόκου, Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου.

Θεματολογικές τάσεις

Από τη σκοπιά της θεματολογίας των διηγημάτων (πίνακας 3) θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η γυναικεία συγγραφική δραστηριότητα σχετίζεται περισσότερο με τις αντιλήψεις των Ελληνίδων συγγραφέων πάνω σε ζητήματα κοινωνικά· σε θέματα που αφορούν το γυναικείο φύλο και τη θέση του στην κοινωνία -στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικότερα τη γυναικεία συγγραφή-, όπως επίσης και σε άλλους, γενικού ενδιαφέροντος, προβληματισμούς. Επιπλέον, μέσα από τα διηγήματα τους εκφράζουν τις λογοτεχνικές τους αναζητήσεις και προσπαθούν να διαπαιδαγωγήσουν κυρίως το γυναικείο αναγνωστικό κοινό.

Το σημαντικότερο θέμα το οποίο θα πρέπει να διερευνηθεί στα έργα τα οποία εντάσσονται στο *Ημερολόγιο* είναι η θέση της γυναίκας στα τέλη του αιώνα από τη σκοπιά των Ελληνίδων συγγραφέων². Στη νέα λογοτεχνική τάση της ηθογραφίας δεν συναντάμε τις εξιδανικευμένες ηρωίδες του ρομαντισμού. Η στροφή της πεζογραφίας στη σύγχρονη πραγματικότητα οδηγεί σε μια νέα θετική θεώρηση της γυναίκας και του ρόλου της μέσα στην οικογένεια ως μητέρας και ως συζύγου. Εντούτοις, ο

¹ Αλέξης Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *ό.π.*, σ.396.

² Δεν θα αντλήσουμε στοιχεία για τη θέση της γυναίκας από τα διηγήματα: η *Μαύρη* της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου και *Υπό τα ύδατα της λευκής πηγής* της Πηνελόπης Παναγιωτάτου, καθώς το πρώτο αναπτύσσει την αφοσίωση μιας δούλης στην κυρία της, η οποία ήταν χανούμισσα στο χαρέμι ενός Πασά (Ασιατικά ήθη) και το δεύτερο διαδραματίζεται σ' ένα χώρο και μια εποχή πολύ απομακρυσμένη από την περίοδο που μελετάμε (λαϊκή παράδοση).

«άγγελος του σπιτιού», ως είθισται να αποκαλείται η γυναίκα, δεν έχει τα δικαιώματα που της αναλογούν, ούτε αντιμετωπίζεται πάντα με ευνοϊκό τρόπο από τον ανδρικό πληθυσμό¹. Απλά τις αποδέχονται και τις αγαπούν «εκ συνηθείας, όπως και τα λοιπά οικιακά ζώα.²»

Η αντίληψη της κατώτερότητας του γυναικείου φύλου, πέρα απ' τις σχετικές ελευθερίες που μπορούσε να έχει και την αναγνώριση της προσφοράς του στο κοινωνικό σύνολο, γίνεται καταφανής μέσα στα διηγήματα. Οι γυναίκες συγγραφείς του *Ημερολογίου* σχολιάζουν και καταγγέλλουν τις ανισότητες χωρίς όμως να προβάλλουν ακραίες φεμινιστικές αντιλήψεις. Οι θέσεις τους δίνονται με ήπιο τρόπο, με μια μετριοπάθεια που φτάνει συχνά στα όρια της συγκατάβασης. Οι ηρωίδες παραμένουν εγκλωβισμένες, αντιμετωπίζουν τις συνθήκες που τις περιορίζουν με παθητικό τρόπο, και σπάνια κάνουν προσπάθειες να τις ανατρέψουν. Η θέση τους ορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται. Είτε όμως έχουμε να κάνουμε με τις γυναίκες της επαρχίας είτε με τις αστές, είτε αυτές είναι παντρεμένες είτε είναι ανύπανδρες, η ανισότητα των δύο φύλων παραμένει ως σταθερά-όσο βελτιωμένη κι αν είναι η θέση της η γυναίκα δεν παύει να εξαρτάται από τον άνδρα³.

Τα περισσότερα διηγήματα που εντοπίζονται στο *Ημερολόγιο* έχουν κοινωνικό περιεχόμενο και εντάσσονται στο είδος της αστικής ηθογραφίας. Άλλωστε, όπως είδαμε, από τα δεκαέξι διηγήματα τα τρία είναι μεταφρασμένα και άλλα δύο δεν αναφέρονται σε συγχρονικά περιστατικά. Από τα έντεκα διηγήματα που μένουν τα επτά είναι

¹ Πβ. Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 81-88, Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ.108-117

² Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ. 217,

³ Αναφέρονται παραδειγματικά τα λόγια της μάνας στο διήγημα *Οικογενειακές υποχρεώσεις*: «είναι ο πατέρας μου βασιλεύς, είμαι βασιλοκόρη. Είναι ο γιός μου βασιλεύς, είμαι βασιλομάνα. Είναι ο σύζυγός μου βασιλεύς, είμαι βασίλισσα.», Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *ό.π.*, σ.221.

γραμμένα από την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και πραγματεύονται επεισόδια της ζωής στην Πόλη· καταγράφει πρόσωπα και ήθη που συναντώνται στο πολιτικό αστικό περιβάλλον.

Το διήγημα της Ευγενίας Ζωγράφου *Η πρωτότοκος κόρη* είναι ένα δείγμα επαρχιακής ηθογραφίας. Τα προβλήματα που συναντά η Βιργινία δε σχετίζονται με το φύλο της, αλλά με την κοινωνική της τάξη, την οποία δε μπορούσε να αποδεχθεί η πεθερά της. Παρατηρούμε όμως τη σημασία του θεσμού του γάμου ως μέσο για την κοινωνική ένταξη της γυναίκας. Η μητέρα της κοπέλας της συνιστά να υπομείνει το κάθε τι προκειμένου να θεωρηθεί «καλή νύφη» και να βοηθήσει μ' αυτό τον τρόπο να παντρευτούν οι αδελφές της¹. Ο κλειστός χώρος του σπιτιού, οι οικιακές εργασίες και η έλλειψη αυτονομίας δεν αποτελούν σημαντικά ζητήματα για την κοπέλα που φαίνεται πλήρως εναρμονισμένη με το περιβάλλον στο οποίο ζει.

Η γυναίκα στην αστική ηθογραφία, όπως εμφανίζεται στα διηγήματα της Παπαδοπούλου, είναι περιορισμένη σ' ένα περιβάλλον απ' το οποίο δύσκολα μπορεί να ξεφύγει. Η διέξοδος δίνεται είτε με τον γάμο είτε με την εργασία. Η μοναδική ηρωίδα που συναντάμε να εργάζεται είναι η Μαριάνθη στο διήγημα *Οικογενειακές υποχρεώσεις*. Το επάγγελμα της διδασκάλισσας της παρέχει τη δυνατότητα να είναι ανεξάρτητη και να μπορεί να στέκεται με αξιοπρέπεια μπροστά στον αγνώμονα αδελφό της, που εξαιτίας ενός έρωτα, διώχνει απ' το σπίτι εκείνη και τη μητέρα της².

¹ «Το νου σου όμως Βέργω μου, τα μάτια σου τέσσερα, να είσαι σε όλους καλή, σε όλους γλυκομίλητη, στην πεθερά σου να είσαι υπάκουη. {...} Βέργω μου, σε όλα να κάνεις υπομονή όπως δέχτηκες την ευτυχία να δέχεται και τη δυστυχία, να βγάλεις ένα καλό, χρυσό όνομα, γιατί με το δικό σου καλό όνομα θα παντρεύεις και τις αδελφάδες σου.», Ευγενία Ζωγράφου, «Η πρωτότοκος κόρη», *ό.π.*, σ. 69.

² «Μα αφού μπορώ να εργασθώ και επομένως να ζω χωρίς να επιβαρύνω κανέναν, δεν είναι περιττό να μένω εδώ;» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *ό.π.*, σ. 222.

Η σχετική καλυτέρευση της θέσης της γυναίκας στον τομέα της εκπαίδευσης, της δίνει σταδιακά το δικαίωμα της συνεισφοράς στο κοινωνικό σύνολο μέσω της εργασίας. Ωστόσο το μοναδικό επάγγελμα που μπορούσαν να ασκήσουν ήταν αυτό των διδασκαλισσών· ένα επάγγελμα χωρίς σημαντικές χρηματικές αποδοχές, αλλά με πολλά οφέλη, καθώς ήταν πια οικονομικά ανεξάρτητες και είχαν δυνατότητα να μετακινούνται και να απομακρύνονται από τον εγκλεισμό του οικιακού βίου¹.

Οι διδασκάλισσες μπορούσαν να αυξήσουν και πολλές φορές να διπλασιάσουν τις αποδοχές τους δουλεύοντας σε σπίτια πλουσίων οικογενειών. Ο θεσμός των διδασκαλισσών αποτέλεσε έναν σημαντικό σταθμό στη χειραφέτηση της γυναίκας, καθώς δεν προσέφερε σ' αυτές «μόνο ένα μέσο επιβίωσης, αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης²». Βέβαια, το γεγονός ότι εργάζονταν δε σήμαινε απαραίτητα ότι ξέφευγαν από την παραδοσιακή οικογενειακή δομή, καθότι συχνά ήταν υποχρεωμένες να δουλεύουν για να συνεισφέρουν στις ανάγκες τις οικογένειάς τους³.

Ωστόσο, οι γυναίκες αυτές όντας μορφωμένες και έχοντας την ευκαιρία να γνωρίσουν νέους τόπους και νοοτροπίες –άλλωστε κάποιες είχαν συνεχίσει τις σπουδές τους και στην Ευρώπη, όπου είχαν έρθει σε επαφή με τις φεμινιστικές ιδέες του δυτικού κόσμου και το πλήθος των εργασιακών και μορφωτικών επιλογών που δίνονταν στις γυναίκες εκεί-, αποτέλεσαν τον πυρήνα μιας νέας κατηγορίας χειραφετημένων γυναικών.

¹ Henri Tonnet, «Γυναικεία πεζογραφία Β. Σημείωμα για τη γυναικεία πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.* σ. 230. Για το επάγγελμα των διδασκαλισσών και τη συμβολή του στην πορεία της γυναικείας χειραφέτησης πβ. και Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.179-95.

² Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.181.

³ Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.180-181. Συχνά εργάζονταν για να καταφέρουν να μεγαλώσουν και να σπουδάσουν τα μικρότερα αδέρφια τους όπως στην περίπτωση της ηρωίδας του διηγήματος αλλά και της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου.

Η Παπαδοπούλου παρά τη διαλλακτική της στάση ως φεμινίστρια, κατακρίνει στα διηγήματά της τους θεσμούς που οδηγούν τις κλειστές κοινωνίες στην καθυστέρηση, όπως ήταν η προίκια και ο αποκλεισμός της γυναίκας απ' την εργασία¹. Η θέση της συγγραφέως διακρίνεται στο χαρακτήρα της Μαριάνθης· συνηγορεί υπέρ του δικαιώματος της γυναίκας στην εργασία επιδιώκοντας επιπροσθέτως να χτυπήσει την παραδοσιακή αντίληψη που τη θέλει να ζει παρασιτικά και να νιώθει ότι αποτελεί ένα επιπρόσθετο βάρος για τον άνδρα (είτε πατέρα είτε σύζυγο)².

Η κοινωνία του 19^{ου} αιώνα μοιάζει μάλιστα να έχει επιφορτίσει τη γυναίκα με ορισμένα αρνητικά χαρακτηριστικά με κυριότερο το πρακτικό και υπολογιστικό πνεύμα προς όφελος του εαυτού της και της οικογένειάς της. Ο ήρωας του διηγήματος η *Δοκιμασία* της Παπαδοπούλου βάζει στοίχημα με ένα φίλο του γιατρό για το αν η αγαπημένη του θα τον εγκατέλειπε στην περίπτωση που μάθαινε πως μετά από μια εγχείρηση θα έμενε ανάπηρος. Ο γιατρός υποστηρίζει ότι οι γυναίκες είναι «τέρατα αχαριστίας», ότι η πίστη και η αφοσίωση μιας γυναίκας σχετίζεται με τα οικονομικά οφέλη που μπορεί να έχει³.

Η ηρωίδα όμως τον διαψεύδει· δέχεται να μείνει και να στηρίζει τον άνδρα που είχε επιλέξει για να παντρευτεί, αλλά όχι και απόλυτα. Η τελευταία φράση του διηγήματος υπονομεύει τον ηρωισμό της ψυχής της. «Μόλα ταύτα σιγά, πολύ σιγά εψιθύρισα: Τι καλά που δεν ήταν αλήθεια!⁴». Η επιφύλαξη της αυτή δε λειτουργεί αρνητικά. Δεν αλλάζει τη

¹ Αλέξης Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *ό.π.*, σ. 408.

² «Όταν ζητούν οι γυναίκες να τας αφεθεί ελεύθερον το στάδιον της εργασίας, τας αποκαλούν εξημιμένας. Και όμως η εργασία, είναι η απελευθέρωσις όχι μόνο της δούλης γυναικός αλλά και του ελεύθερου ανδρός.» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ. 222.

³ «Ενόσω έχεις να τας τρέφεις καλά, να τας ενδύεις καλά και να εκπληροίς τα θελήσεις των, είναι αφοσιωμένοι και πισταί, εάν όμως δεν τα κατορθώνεις αυτά, σε λησμονούν, γίνονται κατηφείς και υστερικά.» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Η δοκιμασία», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1893, σ. 299

⁴ Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Η δοκιμασία», *ό.π.*, σ. 300.

θετική εικόνα της ηρωίδας. Αναπόφευκτα αναγκαζόταν να σκεφτεί μ' αυτό τον τρόπο, καθότι οι δυνατότητες που θα είχε για να εργαστεί η ίδια και να προσφέρει στην οικογένειά της ήταν περιορισμένες.

Ούτε η γυναίκα, για την οποία ο νεαρός Άγγελος στο διήγημα *Οικογενειακές υποχρεώσεις* αποφασίζει να διώξει τη μητέρα και τις αδελφές του απ' το σπίτι, δεν υπονομεύεται όταν τον εγκαταλείπει για να παντρευτεί έναν πλούσιο. Η στάση της ερμηνεύεται εύκολα. Είναι χήρα με τρία παιδιά. Δεν είχε άλλη διέξοδο.

Ούτως ή άλλως ο γάμος αποτελεί την πιο ευνοϊκή συνθήκη για τη γυναίκα εκείνη την περίοδο. Βελτιώνεται η θέση της στην κοινωνία και αποκτά μεγαλύτερη ελευθερία¹. Στο διήγημα *Αναμνήσεις* παρατηρούμε από κοντά τη ζωή εννέα γυναικών που έμεναν μαζί σ' ένα σπίτι. Οι γυναίκες αυτές ήταν είτε γεροντοκόρες είτε χήρες. Όλες ασθενικές, με πονοκεφάλους, νευροπάθειες, έγκλειστες σε μια πένθιμη ατμόσφαιρα εξαιτίας των αγαπημένων τους προσώπων που είχαν φύγει απ' τη ζωή. Η μοναδική χαραμάδα ελπίδας δίνεται απ' την Ελένη, μια από τις μικρότερες κοπέλες του σπιτιού, η οποία ευελπιστεί πως ο γάμος θα της δώσει όσα της στέρησε η ζωή. Ο δικός της γάμος όμως ήταν η συνέχεια και η κορύφωση της δυστυχίας της. Παντρεύεται έναν κατά πολύ μεγαλύτερο της άνδρα και ζει στο ίδιο σπίτι με την βαριά άρρωστη μητέρα του. Παρά την κοινωνική της αναγνώριση σαν παντρεμένη, δεν καταφέρνει να ξεφύγει ποτέ από περιορισμένο χώρο του σπιτιού και καταλήγει το ίδιο φιλάσθενη και νευρωτική, όπως οι θείες και οι αδελφές της.

¹ «Δεν ενθουμούμαι που ανέγνωσα ότι ο ανήρ δια του γάμου εξέρχεται του κόσμου και η γυνή εισέρχεται εις τον κόσμον». Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Αναμνήσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1892, σ.238.

Το διήγημα διέπει μια απαισιόδοξη οπτική η οποία σχετίζεται με την αρνητική αντίληψη της συγγραφέως για την οργάνωση και τους θεσμούς της κοινωνίας. Η Βασιλική Λαλαγιάννη παρατηρεί πως, όταν μια γυναίκα στα διηγήματα της Παπαδοπούλου παραβλέπει την κοινωνική κριτική και υπερβαίνει τους περιοριστικούς για το φύλο της κανόνες, έρχεται αντιμέτωπη με την μοίρα της, η οποία της επιφυλάσσει μια ηθική τιμωρία¹. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση της ηρώιδας του διηγήματος *Τα χειρόγραφα του Κωστάκη*. Η Αδριανή έζησε ανύπαντρη μαζί με τον αγαπημένο της Κώστα Κρυστάλλη πέντε μήνες χωρίς να την απασχολούν τα σχόλια του κόσμου² και στο τέλος τιμωρήθηκε, «σάλευσε το λογικόν της³».

Η θεματική του γάμου υπάρχει στα περισσότερα γυναικεία διηγήματα. Οι αντιλήψεις που επικρατούσαν αναφορικά μ' αυτό το ζήτημα παρουσίαζαν συχνά τις γυναίκες ως κυνηγούς που αναζητούσαν το κατάλληλο θήραμα για ν' αποκατασταθούν⁴. Σ' αυτό το κλίμα κινείται και το διήγημα του Andre Picard που μεταφράζεται απ' την Ασπασία Φωκαέως, αν και απηχεί τις απόψεις ενός άνδρα πάνω στο ίδιο θέμα. Ο κεντρικός ήρωας, Μορτάμ, μπλέκει άθελά του σε μια περιπέτεια. Η γυναίκα της οποίας έσωσε τη ζωή σε μια πυρκαγιά τον καταδιώκει προκειμένου να του ανταποδώσει την ευεργεσία. Δεν αργεί μάλιστα να του αποκαλύψει τον τρόπο. Η διόλου περιζήτητη αυτή νύφη «αρκετά ώριμος, άνευ θελγήτρου, με προίκα μηδαμινή⁵» προσφέρεται να τον

¹ Βασιλική Λαλαγιάννη, *ό.π.*, σ.321.

² Τις αντιλήψεις του κόσμου τις συναντάμε στο λόγια της νονάς της: «μη χάσεις την υπόληψή σου άδικα. Ορίστε τώρα! Πέθανε και σ' άφησε έρημη και βέβαια, κανένα τίμιο παλικάρι δε θα αποφασίσει να σε πάρει, αφού έζησες κλεισμένη με τον αγαπητικό σου πέντε μήνες.», Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Τα χειρόγραφα του Κωστάκη», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1895, σ.194.

³ Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Τα χειρόγραφα του Κωστάκη», *ό.π.*, σ.198.

⁴ Πβ. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Πατρική στοργή- Μητρική στοργή», *ό.π.*, σ. 168. «Η κυρία Πολυκάρπου εξήγησεν εις την Ζιζίκαν, ότι εδώ εις την επαρχίαν δεν ξεύρουν μίαν κάποιαν δυσάρεστον χρονολογίαν (της γεννήσης της Ζιζίκας) και άλλους δυσάρεστους λεπτομερείας και ότι το ανθρωποκυνήγι είναι επομένως ευκολώτατον.»

⁵ Andre Picard, «Ο Σωτήρ», μετάφραση Ασπασία Φωκαέως, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900, σ.186.

παντρευτεί θεωρώντας ως υποχρέωσή της να του αφιερώσει τη ζωή που της έσωσε. Οι προσπάθειές της είναι επίμονες και τις εγκαταλείπει μονάχα όταν την απειλεί με ένα άδαιο όπλο.

Το διήγημα παρουσιάζει μια αδίστακτη γυναίκα η οποία μεταχειρίζεται κάθε δυνατό μέσο προκειμένου να αποκατασταθεί. Η επιδίωξη της ηρωίδας συνδέεται σαφέστατα με το ρόλο που η κοινωνία στην οποία ζει την έχει επιφορτίσει. Οι θέσεις αυτές που εμφανίζονται σε ένα γαλλικό διήγημα προσαρμόζονται απόλυτα στην ελληνική πραγματικότητα. Ακόμη και η νεαρή και αθώα ηρωίδα του διηγήματος η *Αναποδιά* χρησιμοποιεί την πονηριά της προκειμένου να μη χάσει ο μελλοντικός της σύζυγος, την εικόνα που είχε σχηματίσει για εκείνη¹.

Στα τρία διηγήματα στα οποία το κεντρικό τους θέμα αποτελεί το γάμος, εντοπίζονται οι προϋποθέσεις τις οποίες όφειλε να πληροί μια καλή νύφη. Το νεαρό της ηλικίας, μια προσεγμένη εμφάνιση και μια καλή προίκα² και ενώ ο γάμος εμφανίζεται ως θέμα ή έστω ως αναφορά στα περισσότερα γυναικεία διηγήματα που συναντώνται στο *Ημερολόγιο*, το ζήτημα της προίκας δεν μας απασχολεί ιδιαίτερος. Είτε οι γαμπροί δεν είχαν τέτοιες αξιώσεις, είτε αποσιωπάται εντελώς. Το γεγονός αυτό προφανώς συνδέεται με την αρνητική θέαση του θεσμού απ' τη σκοπιά των γυναικών συγγραφέων.

¹ Κατά τη διάρκεια των ετοιμασιών η κοπέλα έκαψε τα μαλλιά της και λέρωσε το φόρεμα της. Η συνάντησή τους ματαιώθηκε καθώς παρόμοια περιστατικά συνέβησαν και στο σπίτι του γαμπρού. Όταν συναντιόνται η παρερμηνεία των συμβάντων τους φέρνει πιο κοντά. Εκείνος όμως θα της αποκαλύψει πως η ουλή στο πρόσωπο του δεν ήταν πολεμικό τραύμα αλλά κόψιμο στο ξύρισμα, ενώ εκείνη «δεν διηγήθηκε το κάψιμο των μαλλιών. Δεν ήθελε να χάσει την καλή ιδέα του.» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Η αναποδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1894, σ.189.

² Οι κοπέλες στα δύο διηγήματα της Παπαδοπούλου (*Πατρική στοργή- μητρική στοργή, Αναποδιά*) φρόντιζαν ιδιαίτερος την εμφάνισή τους καθώς δεν είχαν προίκα και η ηλικία τους ήταν προχωρημένη. Επίσης στο διήγημα *Οικογενειακές υποχρεώσεις* της ίδιας συγγραφέως ο Άγγελος φοβάται πως δε θα παντρευτεί ποτέ η αδελφή του Μαριάνθη γιατί ήταν πολύ άσχημη. «Η Μαριάνθη με τόση ασχήμια δεν ευκολοπανδρεύεται.» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.219

Αντίθετα, ένα θέμα το οποίο όχι μόνο δεν αποσιωπάται αλλά τονίζεται έντονα είναι η σημασία του ρόλου τον οποίο διαδραματίζουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένειά¹. Η μητρότητα λαμβάνεται πλέον ως κοινωνική αποστολή και υπήρξε το σημαντικότερο όπλο των γυναικών στην προσπάθεια ανάδειξης της αξίας τους για την κοινωνία και της διεκδίκησης της βελτίωσης της θέσης τους. Το γεγονός ότι η ίδια η ζωή οφείλεται σ' αυτές τις καθιστά ισότιμες με τους άνδρες, αν όχι και ανώτερες. Η εξιδανίκευση της μητρότητας στόχευε ακόμη στο «να προσφέρει στο γυναικείο φύλο μια νέα αξιοπρέπεια {...} να τις πείσει ότι είχαν δικαιώματα ως πολίτες, ότι ήσαν ικανές να παρέμβουν συνειδητά για να τα κατακτήσουν.²»

Στα διηγήματα που δημοσιεύονται στο *Ημερολόγιο* του Σκόκου η μητρότητα έχει πολύ σημαντική θέση. Αποτελεί τη βασική θεματική δύο διηγημάτων τα οποία δημοσιεύονται στα 1899, ενώ οι μητέρες έχουν καθοριστικό ρόλο σε ακόμη πέντε διηγήματα. Το *Πρωτοχρονιάτικο δώρο* της Ελένης Πολιτάκη είναι ένα πένθιμο ψυχογράφημα μιας μάνας που έχει χάσει το μικρό της κοριτσάκι και κλαίει πάνω από τον τάφο του. Η σκηνοθεσία παρουσιάζει ένα νεκρικό τοπίο. Όλη η φύση συμμετέχει στο δράμα της μάνας και ντύνεται λευκή, στο χρώμα της ψυχής του παιδιού. Το χιόνι που καλύπτει τα πάντα σαν «σάβανο» και τα λευκά λουλούδια που δεν κατάφερε η μάνα να φέρει για το μνημόσυνο του παιδιού της, συμβολίζουν αυτήν ακριβώς την αγνότητα, ενώ οι αντιθέσεις των χρωμάτων (χιονισμένο τοπίο vs μαύρα ρούχα, λευκά vs λιλά λουλούδια) ενισχύουν τη συγκινησιακή σύγκρουση που συντελείται στην ψυχή της μάνας. Στο τέλος η μάνα ξεψυχά πάνω στον τάφο του παιδιού της

¹ Για τις απόψεις που συναντάμε γι' αυτό το ζήτημα στην Εφημερίδα των κυριών πβ. Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.221-226.

² Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.224.

προσφέροντας του το λευκό δώρο που επιθυμούσε να του δώσει, καθώς η το χιόνι καλύπτει τα μαύρα ρούχα της¹.

Στο Χριστουγεννιάτικο διήγημα της Αλεξάνδρας Παναγιωτάτου αποδίδεται το όνειρο ενός κοριτσιού να παντρευτεί και να γίνει μητέρα, να αποχαιρετήσει «περίλυπη τη παρθένα- κόρη, και ν' αγναντεύει χαρούμενη τη γυναίκα μάνα.²» Όταν ξυπνάει κοιτάει τον ουρανό και απευθύνεται σε ένα αστέρι «Καλώς το μαγικό άστρο, που σελαγίζει σε κάθε παρθένα καρδιά την ελπιδομηνύτρα ματιά της μάνας, που ρίχνει στο μικρό της θεό³».

Η Ε. Πολιτάκη δημοσιεύει στο *Ημερολόγιο* ένα ακόμη διήγημά στο οποίο αναφέρεται στη σημασία που έχει για τη γυναίκα ο γάμος και η μητρότητα με τη διαφορά πως εδώ συναντάμε και έναν άνδρα για τον οποίο η συντροφικότητα ενός γάμου λειτουργεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όχι όμως και η τεκνοποίηση⁴. Η απουσία των παιδιών από τη ζωή τους περιγράφεται για τη γυναίκα με τα εξής λόγια: «δεν είχε αισθανθεί τας ιεράς συγκινήσεις της μητρότητος», ενώ για τον άνδρα χρησιμοποιεί απλώς τη φράση «άνευ τέκνων».

Αξιοσημείωτη είναι και η σχέση των γυναικών με τα παιδιά τους όπως προκύπτει απ' τα διηγήματα. Η αστή μητέρα ως «στηλοβάτης» της οικογένειας είναι αυτή που θα φροντίσει να καλοπαντρέψει την κόρη της κοιτάζοντας παράλληλα το συμφέρον της οικογένειας⁵. Παρόμοιος είναι και ο ρόλος της επαρχιώτισσας μητέρας, η οποία φροντίζει να δώσει στην

¹ Ελένη Πολιτάκη, «Πρωτοχρονιάτικο δώρο», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ. 230.

² Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου, «Χριστουγεννιάτικο διήγημα», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ.235.

³ Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου, *ό.π.*,σ.235.

⁴ «Και συλλογιζομένη μετά τινός πόνου την γραίαν αυτήν κόρην, ήτις δεν είχαν αισθανθεί τας γλυκειάς απολαύσεις της εγγάμου γυναικός και τας ιεράς συγκινήσεις της μητρότητος», «τον εμφαντάσθη επίσης άγαμον ή χείρον, άνευ τέκνων {...} ούτε καν καμία αγαθή μορφή γυναικός, πλαισιουμένη με κόμην λευκήν, δεν ήρχετο να κύνη συμπαθώς επ' αυτού και να του αναζωογονήσει την ανάμνησιν παρελθούσης ευτυχίας ην να είχε διαμοιράσει μετ' αυτού.», Ελένη Πολιτάκη, «Άλλοτε και τώρα», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.28.

⁵ Πβ. στα διηγήματα: Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Η αναποδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1894 και Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Πατρική στοργή- Μητρική στοργή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899.

κόρη της αρχές που θα τη βοηθήσουν να στήσει το δικό της σπιτικό, αλλά και να αποκτήσει μια καλή φήμη ως νύφη για να μπορέσουν να παντρευτούν και τα άλλα θηλυκά μέλη της οικογένειας¹.

Το μοναδικό διήγημα στο οποίο συναντάμε τη σχέση μάνας- γιου είναι οι *Οικογενειακές υποχρεώσεις*. Η μητέρα αντιδρά με συγκατάβαση στην επιθυμία του γιου της να φύγουν από το σπίτι αυτή και οι κόρες της, προκειμένου να μην μπουν εμπόδιο στο γάμο του². Έχει δώσει τη ζωή της για το γιο της, εργάστηκε σκληρά για να τον σπουδάσει - ο ίδιος βέβαια θεωρεί ότι αυτό ήταν το «καθήκον³» της - , και τώρα απαντά στη αγνωμοσύνη του με υπέρμετρη αγάπη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το ζήτημα της γυναικείας ανάγνωσης⁴. Όπως είδαμε και παραπάνω, παρά το μεγάλο ποσοστό του αναλφαβητισμού στη χώρα μας (ιδιαίτερα όσον αφορά στο γυναικείο φύλο), οι γυναίκες συνιστούν ένα ενεργό στοιχείο του αναγνωστικού κοινού. Χαρακτηριστική είναι η πληροφορία που μας δίνεται από τον Παύλο Νιρβάνα στα 1906 πως «τα εννέα δέκατα του αναγιγνώσκοντος κοινού εις την Ελλάδα είναι κυρίαι.»⁵. Οι Ελληνίδες αναγνώστριες αυξάνονται από μέσα του 18^{ου} αιώνα, ενώ παρόμοια φαινόμενα συναντώνται και σε άλλες χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία ⁶. Τα αναγνώσματα τους ήταν κατά κύριο λόγο μεταφρασμένα μυθιστορήματα γαλλικά και αγγλικά. Η ανάγνωση αποτελούσε ένα μέσο διερεύνησης της ατομικότητάς τους, καθώς αφιέρωναν ένα μέρος του χρόνου τους στον

¹ Πβ. στο διήγημα της Ευγενίας Ζωγράφου, η «Η Πρωτότοκος κόρη», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1900.

² «Συγχώρησε με, Αγγελέ μου, είπε-δεν κατορθώσαμε να φύγωμεν σήμερα. Σου εκλέψαμε μια μέρα ακόμη από την ευτυχίαν σου.», Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1898, σ.221.

³ «Ητο καθήκον της μητρός μου να κάμει ό, τι έκαμε ακόμη και η σκύλα, όταν γενεί μήτηρ, φροντίζει δια τα παιδιά της.», Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Οικογενειακές υποχρεώσεις», *ό.π.*, σ.218.

⁴ Για τη γυναικεία ανάγνωση πβ. Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ. 27- 55, Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, 151-160, Henri Tonnet, «Γυναικεία πεζογραφία Β. Σημείωμα για τη γυναικεία πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα», *ό.π.*, σ.212.

⁵ Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ. 30.

⁶ Ειρήνη Ριζάκη, *ό.π.*, σ. 30-1.

εαυτό τους. Συχνά μάλιστα ταυτίζονταν με τις ηρωίδες των έργων που διάβαζαν και μοιράζονταν τις συγκρούσεις τους, τις περιπέτειες και τα αδιέξοδά τους¹.

Το γεγονός ότι οι γυναίκες αφιέρωναν μεγάλο μέρος του χρόνου τους στην ανάγνωση αποτέλεσε πηγή ποικίλων σχολίων, κυρίως αρνητικών, επειδή κρινόταν ως μια δραστηριότητα φθαρτική για τα ήθη τους. Επιπλέον τις αποσπούσε από τις κύριες ασχολίες τους που δεν ήταν άλλες από τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών και μ' αυτό τον τρόπο έχαναν τη ρόλο τους. Κάποιοι μάλιστα συσχετίζουν το διάβασμα μυθιστορημάτων με την ηρωίνη γιατί τις οδηγούσε σ' ένα κόσμο φανταστικό, ο οποίος διαλυόταν μετά το πέρας της ανάγνωσης και αναγκάζονταν να επιστρέψουν στη σκληρή πραγματικότητα².

Ιάκωβου Ρίζου, «Κυρία στον καναπέ», περ.1900

Στα γυναικεία διηγήματα του *Ημερολόγιου* βρίσκουμε ηρωίδες να περνούν ευχάριστα την ώρα τους με το διάβασμα. Η ηρωίδα του διηγήματος της Ελένης Πολιτάκη, *Άλλοτε και τώρα* διαβάζει ποιήματα

¹ Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 155.

² Πβ. Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.158.

στο κατάστρωμα ενός ατμόπλοιου, ενώ στο διήγημα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, *Η Αναποδιά*, η μητέρα και η κόρη κάθονται στο σπίτι και διαβάζουν μυθιστορήματα. Η Παπαδοπούλου μας δίνει μια εικόνα για τ' αναγνώσματα και τη σχέση τους με τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων¹.

Ρομαντικά μυθιστορήματα φαίνεται πως διάβαζε και η νεαρή ηρωίδα της ίδιας συγγραφέως στο διήγημα *Πατρική στοργή- Μητρική στοργή*, η οποία προκειμένου να κερδίσει την αγάπη του γιατρού και να τον κάνει να την παντρευτεί, προσποιείται πως πάσχει από μελαγχολία, πάθηση που έπληττε τις ηρωίδες των βιβλίων της².

Γενικά συμπεράσματα

¹ «Η κ. Σεβαστίτσα διάβαζε κ' εκείνη μυθιστόρημα, αλλά δεν ήτο πολύ ευχαριστημένη· διότι εκείνη ήθελε το μυθιστόρημα να έχει μονομαχίες μέσα, αυτοκτονίες, δολοφονίες, νεκραναστάσεις, κατορθώματα ηρωικά, έρωτας, ζηλοτυπίας, και αν όλα αυτά δεν τα είχε, η κ' Σεβαστίτσα λυπότανε τον παρά που έδωκε.», Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Η Αναποδιά», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1894, σ.186.

² «Διάβασα πολλά για τη νοσταλγία. Μόνον πρέπει να προμηθευτώ έναν χάρτη της Κωνσταντινουπόλεως και να έχω επάνω του καρφωμένα τα μάτια μου.» Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, «Πατρική στοργή- μητρική στοργή», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1899, σ.169.

Η παγιωμένη άποψη ότι, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1880- 1900 κυριαρχεί το ηθογραφικό διήγημα, επιβεβαιώνεται από τη διερεύνηση της θεματολογίας των διηγημάτων του *Ημερολογίου*. Τα ηθογραφικά διηγήματα υπερτερούν σαφέστατα στο έντυπο αυτό σε σχέση με τις υπόλοιπες θεματικές κατηγορίες. Παρατηρείται η στροφή στην καθημερινότητα, «στο οικείο και το συγκεκριμένο¹», όπως επίσης και η τάση για την αληθοφάνεια των έργων και η ρεαλιστική απεικόνιση των προσώπων και των επεισοδίων που περιγράφονται.

Ωστόσο δε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια ηθογραφία, όπως διαμορφώθηκε μέσα απ' την προκήρυξη της *Εστίας* και κατακρίθηκε για τη στατικότητα, τον επίπεδο χαρακτήρα της και την ελλιπή ψυχογράφηση των προσώπων², ούτε απουσιάζουν από τα έργα οι ξενικές επιδράσεις. Σίγουρα όμως επιδιώκεται η «ελληνικότητα» των κειμένων, καθώς δε συναντάμε παρά λιγοστά διηγήματα που να διαδραματίζονται σε άλλους χώρους και να αναπαριστούν ξένες συνήθειες³, χωρίς όμως το στοιχείο αυτό να λειτουργεί περιοριστικά.

Τα ηθογραφικά διηγήματα του *Ημερολογίου*, είτε είναι αστικά είτε εκτυλίσσονται σ' ένα επαρχιακό ή αγροτικό περιβάλλον, αναπαριστούν τον κόσμο με τη ματιά ενός ρεαλιστή ηθογράφου που καταγράφει και σχολιάζει επεισόδια της καθημερινότητας με αμεσότητα και ζωντάνια. Οι χαρακτήρες των ηρώων αποδίδονται με τον κατάλληλο τρόπο, ώστε να απηχούν τις αντιλήψεις των κοινωνικών ομάδων στις οποίες εντάσσονται· ανεξάρτητα με το αν είναι ολοκληρωμένοι ή όχι, με το αν είναι «πρόσωπα χωρίς ξεχωριστή ατομικότητα, χωρίς προσωπικό χαρακτήρα⁴», είναι όμως

¹ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2001 σ.200.

² Πβ. Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, Εστία, Αθήνα, 2002, σ.37-56

³ Ακόμη και τα διηγήματα τα οποία αναφέρονται σε ασιατικά ήθη, λαμβάνουν χώρα είτε στην Κωνσταντινούπολη (π.χ. η *Μαύρη* της Παπαδοπούλου και η *Δζεμίλα* του Μεταξά Βοσπορίτη), είτε σε άλλα μέρη της Διασποράς (*Η κόρη του Τιγράνου*).

⁴ Γιώργος Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ.44.

σίγουρα χαρακτηριστικοί ανθρώπινοι τύποι, φορείς των ιδεών και των συμπεριφορών της κοινωνίας στην οποία ζουν.

Από τη διαφορετικότητα των θεμάτων και των τάσεων που εντοπίζονται στα διηγήματα του *Ημερολογίου*, συμπεραίνουμε ότι το ίδιο έντυπο δεν φαίνεται να προέβαλλε μια κοινή γραμμή την οποία θα καλούνταν ακολουθήσουν οι πεζογράφοι. Ακόμη και η συχνότητα των ηθογραφικών θεμάτων, αιτιολογείται από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της γενιάς του 1880 γι' αυτή τη θεματική.

Επιπλέον, η ποικιλία αυτή εξυπηρετεί και έναν βασικό εκδοτικό σκοπό. Ας μην ξεχνάμε ότι το κοινό στο οποίο απευθυνόταν το συγκεκριμένο έντυπο, αλλά και γενικότερα οι ημερολογιακές εκδόσεις, ήταν το αστικό. Άνθρωποι της μεσαίας τάξης για τους οποίους το ημερολόγιο ήταν μέσο πληροφόρησης, ψυχαγωγίας, ίσως θα μπορούσαμε να πούμε και επίδειξης και επεδίωκαν να διαβάζουν πολλά και διαφορετικά αναγνώσματα.

Στο *Ημερολόγιο* συναντάμε όλα τα ρεύματα που είχαν εμφανιστεί στα ελληνικά γράμματα την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα. Διαφαίνονται στα διηγήματα οι επιδράσεις του ρεαλισμού, του νατουραλισμού, του αισθητισμού και από ορισμένα έργα μάλιστα δε λείπει και το ρομαντικό στοιχείο, το οποίο ενυπάρχει σε περιγραφές και σε μοτίβα, χωρίς όμως να κάνει ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία του.

Τέλος, ως γνήσιος καθρέφτης της πνευματικής ζωής του τόπου, δε θα μπορούσε να μην αφουγκραστεί την ανάγκη ύπαρξης μιας γυναικείας λογοτεχνίας, έστω και περιορισμένης, σε μια εποχή που η γυναίκες είχαν αρχίσει να κάνουν σημαντικά βήματα για τη χειραφέτησή τους και αποτελούν μια υπολογίσιμη μερίδα του αναγνωστικού κοινού. Ο γυναικείος συγγραφικός λόγος προβάλλεται μέσα στο έντυπο και

φανερώνει μια κοινωνική πραγματικότητα, η οποία έμενε στην αφάνεια τα προηγούμενα χρόνια.

Επομένως, η συμβολή του *Ημερολογίου* ως φορέας λογοτεχνικών ιδεών και ενδιαφερόντων, είναι από κάθε άποψη σημαντική και μέσα στους τόμους του έχει τη δυνατότητα κανείς να ερευνήσει ποικίλα θέματα. Ως προς τη διηγηματογραφία, θα μπορούσε να μελετηθεί η εξελικτική της πορεία, από τις αρχές της άνθησης του είδους έως το 1918, τη χρονιά που διακόπτεται η κυκλοφορία του και ούτως ή άλλως είχε αρχίσει να ανακτά το χαμένο του έδαφος το μυθιστόρημα. Επιπλέον, θα μπορούσε να διερευνηθεί το ζήτημα της γλώσσας του διηγήματος, στοιχεία για την αφηγηματολογία, όπως επίσης και η μεταφραστική δραστηριότητα των Ελλήνων συγγραφέων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συγγραφέας	Τίτλος διηγήματος	Τόμος	Χρον. δημοσίευσης	Χρον. συγγραφής	Τόπος	Σελίδα
Ξενόπουλος Γρηγόριος	Παρά τα ύδατα	Τόμος 2ος	1887	1884		σ.193
Βαρβουνιώτης Δημήτριος	Εκείνος και εκείνη	Τόμος 2ος	1887	1886	Άργος	σ.233
Παναγιωτίδης Αριστείδης	Η κόρη του Τιγράνου	Τόμος 3ος	1888	4/1887	Αθήνα	σ.182
Παλαμάς Κωστής	Εις εκλογεύς	Τόμος 3ος	1888	1887	Αθήνα	σ.283
Καρκαβίτσας Ανδρέας	Οι καλλικάντζαροι	Τόμος 4ος	1889			σ.137
Παναγιωτίδου Πηνελόπη	Υπο τα ύδατα της λευκής πηγής	Τόμος 4ος	1889			σ.203
Ξενόπουλος Γρηγόριος	Η Ζαΐρα	Τόμος 5ος	1890		Ζάκυνθος	σ.107
Ενυάλης Λάμπρος	Γνώμη αν μη συμβουλή	Τόμος 5ος	1890			σ.162
Πολέμης Ιωάννης	Η ευτυχία	Τόμος 5ος	1890	5/1889	Παρίσι	σ.178
Παλαμάς Κωστής	Το δίδραχμον	Τόμος 5ος	1890			σ.275
Ηλιακόπουλος Ιωάννης	Χαρά ολεθρία	Τόμος 5ος	1890		Ζάκυνθος	σ.290
Σκόκος Κων/νος	Η αληθινή αρετή	Τόμος 6ος	1891	24/12/1889	Αθήνα	σ.107
Ενυάλης Λάμπρος	Γάμος εξ έρωτος	Τόμος 6ος	1891	6/1890		σ.220
Ηλιακόπουλος Ιωάννης	Αληθινό	Τόμος 7ος	1892		Ζάκυνθος	σ.57
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Αναμνήσεις	Τόμος 7ος	1892	6/1891	Κων/πολη	σ.228
Στρατήγης Γεώργιος	Έρως	Τόμος 8ος	1893	1892	Ν. Φάληρο	σ.117
Καρκαβίτσας Ανδρέας	Ο χαλασμός	Τόμος 8ος	1893			σ.135
Ξενόπουλος Γρηγόριος	Οι Παράνομοι	Τόμος 8ος	1893			σ.187
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Μια δοκιμασία	Τόμος 8ος	1893		Κων/πολη	σ.292
Φωκάς Διονύσιος	Ευχάριστος λύσις	Τόμος 8ος	1893	9/1892	Πάτρα	σ.332
Κουρτίδης Αριστοτέλης	Το ριζικό της Αννίκας	Τόμος 9ος	1894			σ.109
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Αναποδιά	Τόμος 9ος	1894	1893	Κων/πολη	σ.181
Γιαννουκάκης Μ.Δ.	Τα νησιά μας-Γλυκό ψέμα	Τόμος 9ος	1894	1893	Σύρος	σ.410
Επισκοποπούλου Νικόλαος	Αιώνια γυνή	Τόμος 10ος	1895	1892		σ.91
Αστέρης Λάμπρος	Ο αρραβωνιαστικός	Τόμος 10ος	1895	1894		σ.170
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Τα χειρόγραφα του Κωστάκη	Τόμος 10ος	1895		Κων/πολη	σ.193
Κανελλόπουλος Λεωνίδας	Απάτη	Τόμος 10ος	1895		Πάτρα	σ.357
Αλεξανδρίδης Αριστείδης	Η ωραία παπαδιά	Τόμος 10ος	1895	20/8/1894	Σάμος	σ.362
Ξενόπουλος Γρηγόριος	Το μίσος	Τόμος 11ος	1896	8/1895	Αθήνα	σ.27
Επισκοποπούλου Νικόλαος	Η μεγάλη κωμωδία	Τόμος 11ος	1896	9/1895	Αθήνα	σ.52
Κόκολης Κωνσταντίνος	Ο Γελωτοποιός	Τόμος 11ος	1896			σ. 123
Δραγούμης Νικόλαος	Ο Άγιος- Νικόλαος	Τόμος 11ος	1896			σ.147
Αξιώτης Παναγιώτης	Ο ιερέυς της Πολίχνης	Τόμος 11ος	1896	7/1895	Αθήνα	σ.274
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Το καθήκον	Τόμος 11ος	1896	1895	Αθήνα	σ.307
Καιροφύλας Κώστας	Δύστυχη μάνα	Τόμος 11ος	1896	1895	Ζάκυνθος	σ.316

Συγγραφέας	Τίτλος διηγήματος	Τόμος	Χρον. δημοσίευσης	Χρον. συγγραφής	Τόπος	Σελίδα
Μαρτζώκης Ανδρέας	Νύξ ενός καπνιστού	Τόμος 11ος	1896	7/1895	Ζάκυνθος	σ.331
Κατσούλης Παναγιώτης	Το τάμα του ναύτη	Τόμος 11ος	1896	8/1895	Γαλαξίδι	σ.346
Εφταλιώτης Αργύρης	Χαρά ανίκητη	Τόμος 12ος	1897			σ.49
Βάλβης Σταμάτιος	Καλλιρόη και Κόρεσος	Τόμος 12ος	1897			σ.62
Αξιώτης Παναγιώτης	Κατόπιν εορτής	Τόμος 12ος	1897	4/1896		σ.113
Σκόκος Κωνσταντίνος	Το υστερόγραφον μιας επιστολής	Τόμος 12ος	1897	4/1896	Αθήνα	σ.149
Χρηστοβασίλης Χρήστος	Τα τάμματα	Τόμος 12ος	1897	1896	Λάρισα	σ.158
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Η μαύρη	Τόμος 12ος	1897	1896	Κων/πολη	σ.218
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Αιώνιον αίγιμα	Τόμος 12ος	1897			σ.297
Κόκολης Κωνσταντίνος	Σκιά πνιγέντος	Τόμος 12ος	1897			σ.395
Πολιτάκη Ελένη	Άλλοτε και τώρα	Τόμος 13ος	1898	8/1897	Πειραιάς	σ.26
Αξιώτης Παναγιώτης	Εις το χείλος του κρημνού	Τόμος 13ος	1898			σ.39
Παλαμάς Κωστής	Τα μάτια του Κουνάλα	Τόμος 13ος	1898			σ.61
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Στο πηγάδι	Τόμος 13ος	1898			σ.113
Παπαντωνίου Ζαχαρίας	Θεατρικά διηγήματα: τραγικός θρίαμβος	Τόμος 13ος	1898	5/1897		σ.132
Φωκαέως Αγλαΐα	Ο κακός διαβάτης	Τόμος 13ος	1898			σ.137
Σεράο Μαθίλδη	Η μυωπία	Τόμος 13ος	1898			σ.157
Σπηλιωτόπουλος Αντ.	Ο Πύργος του Βασιλιά	Τόμος 13ος	1898	8/1897		σ.193
Ταγκόπουλος Δημήτριος	Οι φυγόδικοι	Τόμος 13ος	1898	1897	Αθήνα	σ.202
Χρηστοβασίλης Χρήστος	Ο καπετάν καλόγερος	Τόμος 13ος	1898	7/5/1896	Τρίκαλα	σ.207
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Οικογενειακά υποχρεώσεις	Τόμος 13ος	1898	1897	Κων/πολη	σ.216
Ταγκόπουλος Δημήτριος	Ένας ήρωας	Τόμος 13ος	1898			σ.241
Επισκοπόπουλος Νικόλαος	Η απολογία	Τόμος 13ος	1898			σ.245
Ευστρατιάδης Ευστράτιος	Αφοσίωσις	Τόμος 13ος	1898	7/1897	Αθήνα	σ.264
Ξενόπουλος Γρηγόριος	Το δώρον της μητέρας	Τόμος 13ος	1898			σ.276
Τσοκόπουλος Γ.Β.	Νοσταλγία έρωτος	Τόμος 13ος	1898			σ.289
Πώπ Γ.	Ψυχολογία γυναικός	Τόμος 13ος	1898	7/1897	Αθήνα	σ.295
Χρυσή Μαρία	Χρυσή καρδιά	Τόμος 13ος	1898	10/9/1897	Σύρος	σ.366
Κόκολης Κωνσταντίνος	Έν χιονοστροβίλω	Τόμος 13ος	1898			σ.404
Καλογερόπουλος Δ.Ι.	Σαλπικτής	Τόμος 13ος	1898	8/1896	Αθήνα	σ.412
Κυρέλλος Βασίλειος	Ένας ασκητής	Τόμος 13ος	1898	15/7/1897	Αθήνα	σ.422
Ξενόπουλος Γρηγόριος	Ένας παιδαγωγός	Τόμος 14ος	1899	15/8/1898	Αθήνα	σ.21
Νιρβάνας Παύλος	Η νεωτέρα ψυχή-καμμία	Τόμος 14ος	1899			σ.36
Επισκοπόπουλος Νικόλαος	Τα μυστήρια	Τόμος 14ος	1899			σ.55
Τσοκόπουλος Γ.Β.	Η πρώτη κατάρα	Τόμος 14ος	1899			σ.124

Συγγραφέας	Τίτλος διηγήματος	Τόμος	Χρον. δημοσίευσης	Χρον. συγγραφής	Τόπος	Σελίδα
Ταγκόπουλος Δημήτριος	Ο φόνος του Ομπάση	Τόμος 14ος	1899	7/1897		σ.158
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Πατρική στοργή	Τόμος 14ος	1899			σ.167
Στρατήγης Γεώργιος	Ο βρυκόλακας	Τόμος 14ος	1899			σ.193
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Πρώτη φορά με τον πατέρα στον Όρθρο	Τόμος 14ος	1899			σ.199
Πολιτάκη Ελένη	Πρωτοχρονιάτικο δώρο	Τόμος 14ος	1899	1898	Πειραιεύς	σ.228
Παναγιωτάτου Αλεξάνδρα	Χριστουγενιάτικο διήγημα	Τόμος 14ος	1899	5/8/1898	Βιέννη	σ.234
Κονδυλάκης Ιωάννης	Ο πάροικος	Τόμος 14ος	1899	5/1898	Αθήνα	σ.305
Σπηλιωτόπουλος Αντώνιος	Η αμαρτία του Ηγουμένου	Τόμος 14ος	1899	6/1898	Αθήνα	σ.315
Αξιώτης Παναγιώτης	Κίρκη	Τόμος 14ος	1899	1/5/1898	Αθήνα	σ.369
Παπαντωνίου Ζαχαρίας	Να μη με βλέπη	Τόμος 14ος	1899			σ.401
Στρατήγης Γεώργιος	Ένα δάκρυ	Τόμος 15ος	1900			σ.17
Αννίνος Χαράλαμπος	Η δαιμονισμένη	Τόμος 15ος	1900	1899	Αθήνα	σ.22
Χατζόπουλος Δημήτρης {Μποσ	Εις το παλιό ή εις το νέο	Τόμος 15ος	1900			σ.34
Ζωγράφου Ευγενία	Η πρωτότοκος κόρη	Τόμος 15ος	1900			σ.68
Καλογερόπουλος Δ.Ι.	Εις την παραλίαν	Τόμος 15ος	1900			σ.77
Ράδος Κωνσταντίνος	Η αρπαγή της Γονζάγας	Τόμος 15ος	1900			σ.93
Επισκοπόπουλος Νικόλαος	Στο θάνατο	Τόμος 15ος	1900			σ.147
Χατζόπουλος Δημήτρης {Μποσ	Πρατίνα	Τόμος 15ος	1900			σ.177
Φωκαέως Ασπασία	Σωτήρ	Τόμος 15ος	1900			σ.183
Ξενοπούλου Γρηγόριος	Μια παράξενη λιτανεία	Τόμος 15ος	1900			σ.212
Αξιώτης Παναγιώτης	Το γραμμένο	Τόμος 15ος	1900			σ.252
Τσοκόπουλος Γ.Β.	Χαίρε νύμφη, ανύμφευτε!	Τόμος 15ος	1900			σ.283
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Το πούσι	Τόμος 15ος	1900			σ.298
Βοσπορίτης-Μεταξάς Κων/νος	Δζεμήλα	Τόμος 15ος	1900	1895	Κων/πολη	σ.309
Ταγκόπουλος Δημήτριος	Το καινούργιο σπίτι	Τόμος 15ος	1900			σ.327
Φραγκούδης Μ.Δ.	Η τρίχα	Τόμος 15ος	1900	1899	Κύπρος	σ.379

Τίτλος διηγήματος	Ηθογραφία		Ερωτικά	Ψυχογραφήματα	Ναυτικά	Ιστορικά	Θρησκευτικά	Άλλα
	Αστικά ήθη	Επαρχιακά ήθη						
Παρά τα ύδατα		√						
Εκείνος και εκείνη				√				
Η κόρη του Τιγράνου								ασιατικά ήθη
Εις εκλογεύς		√						
Οι καλλικάντζαροι		√						
Υπτο τα ύδατα της λευκής πηγής		√						
Η Ζαΐρα	√							ασιατικά ήθη
Γνώμη αν μη συμβουλή	√							
Η ευτυχία		√						
Το δίδραχμον	√							
Χαρά ολεθρία			√					
Η αληθινή αρετή					√			
Γάμος εξ έρωτος			√					
Αληθινό		√						
Αναμνήσεις	√							
Έρως			√					
Ο χαλασμός		√						
Οι Παράνομοι	√							
Μια δοκιμασία	√		√					
Ευχάριστος λύσις		√						
Το ριζικό της Αννίκας		√						
Αναποδιά	√							
Τα νησιά μας-Γλυκό ψέμα		√						
Αιώνια γυνή								αισθητισμός
Ο αρραβωνιαστικός	√							
Τα χειρόγραφα του Κωστάκη	√							
Απάτη	√			√				
Η ωραία παπαδιά		√					√	
Το μίσος				√				
Η μεγάλη κωμωδία	√							
Ο Άγιος- Νικόλαος					√			
Ο ιερεύς της Πολίχνης		√	√				√	
Το καθήκον		√					√	
Δύστυχη μάνα						√		
Νύξ ενός καπνιστού				√				
Το τάμα του ναύτη					√			
Χαρά ανίκητη		√						
Καλλιρόη και Κόρεσος			√					αρχαιόθεμο

Τίτλος διηγήματος	Ηθογραφία		Ερωτικά	Ψυχογραφήματα	Ναυτικά	Ιστορικά	Θρησκευτικά	Άλλα
	Αστικά ήθη	Επαρχιακά ήθη						
Κατόπιν εορτής								
Το υστερόγραφον μιας επιστολής	√							
Τα τάμματα		√						
Η μαύρη								ασιατικά ήθη
Άλλοτε και τώρα	√							
Εις το χείλος του κρημού			√					
Τα μάτια του Κουνάλα							√	βουδισμός
Θεατρικά διηγήματα: τραγικός θρίαμβος				√				
Ο Πύργος του Βασιλιά		√						
Οι φυγόδικοι		√						
Ο καπετάν καλόγερος		√						
Οικογενειακά υποχρεώσεις	√							
Ένας ήρωας						√		
Η απολογία				√				
Αφοσίωσις			√			√		
Το δώρον της μητέρας	√							
Νοσταλγία έρωτος								
Ψυχολογία γυναικός				√				
Χρυσή καρδιά	√							
Ο σαλπικτής						√		
Ένας ασκητής							√	
Ένας παιδαγωγός	√							
Η νεωτέρα ψυχή-καμμία			√					
Τα μυστήρια								αισθητισμός
Η πρώτη κατάρα							√	
Ο φόνος του Ομπάση						√		
Πατρική στοργή- μητρική στοργή	√							
Ο βρυκόλακας	√							
Πρωτοχρονιάτικο δώρο		√						
Χριστουγενιάτικο διήγημα		√						
Ο πάροικός μου				√				
Η αμαρτία του Ηγουμένου							√	
Κίρκη			√					
Να μη με βλέπη	√							
Ένα δάκρυ	√							
Η δαιμονισμένη		√						
Εις το παλιό ή εις το νέο				√				
Η πρωτότοκος κόρη		√						

Τίτλος διηγήματος	Ηθογραφία		Ερωτικά	Ψυχογραφήματα	Ναυτικά	Ιστορικά	Θρησκευτικά	Άλλα
	Αστικά ήθη	Επαρχιακά ήθη						
Εις την παραλίαν			√					
Η αρπαγή της Γονζάγας					√	√		
Στο θάνατο			√					
Πρατίνα		√						
Σωτήρ	√							
Μια παράξενη λιτανεία		√						αισθητισμός
Το γραμμένο		√						
Χαίρε νύμφη, ανύμφευτε!				√				
Πούσι					√			
Δζεμήλα	√							
Το καινούργιο σπίτι		√						
Η τρίχα	√							
Σύνολο	24	26	12	9	5	6	7	

Γυναίκες συγγραφείς	Πρωτότυπα διηγήματα	Χρον. δημοσ.	Είδος
Παναγιωτίδου Πηνελόπη	Υπό τα ύδατα της λευκής πηγής	1889	λαϊκή παράδοση
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Αναμνήσεις	1892	κοινωνικό
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Μια δοκιμασία	1893	ερωτικό- κοινωνικό
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Αναποδιά	1894	ηθογραφία -αστικά ήθη
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Τα χειρόγραφα του Κωστάκη	1895	κοινωνικό
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Η μαύρη	1897	ηθογραφία- ασιατικά ήθη
Πολιτάκη Ελένη	Άλλοτε και τώρα	1898	ταξιδιωτικό
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Οικογενειακές υποχρεώσεις	1898	κοινωνικό
Χρυσή Μαρία	Χρυσή καρδιά	1898	κοινωνικό
Παπαδοπούλου Αλεξάνδρα	Πατρική στοργή- μητρική στοργή	1899	αστικά ήθη
Ελένη Πολιτάκη	Πρωτοχρονιάτικο δώρο	1899	επαρχιακά ήθη
Παναγιωτάτου Αλεξάνδρα	Χριστουγεννιάτικο διήγημα	1899	επαρχιακά ήθη
Ζωγράφου Ευγενία	Η πρωτότοκος κόρη	1900	επαρχιακά ήθη

Γυναίκες συγγραφείς	Μεταφρασμένα διηγήματα	Χρον. δημοσ.	Είδος
Φωκαέως Αγλαΐα	Ο κακός διαβάτης	1898	ερωτικό- φαντασίας
Σεράο Μαθίλδη	Μυωπία	1898	σατιρικό ψυχογράφημα
Φωκαέως Ασπασία	Σωτήρ	1900	αστικά ήθη

Μεταφραστές	Τίτλος διηγήματος	Τόμος	Ημερ. δημοσ.	Θεματική κατηγορία	Μετάφραση από:
Κόκολης Κωνσταντίνος	Ο Γελωτοποιός	Τόμος 11ος	1896	ηθογραφία	
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Αιώνιον αίνιγμα	Τόμος 12ος	1897	ψυχογράφημα	
Κόκολης Κωνσταντίνος	Σκιά πνιγέντος	Τόμος 12ος	1897	κοινωνικό	ρώσικο
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Στο πηγάδι	Τόμος 13ος	1898	επαρχιακά ήθη- λαϊκή παράδοση	σέρβικο διήγημα του Λάζο-Λαζάρεβιτς
Φωκαέως Αγλαΐα	Ο κακός διαβάτης	Τόμος 13ος	1898	ερωτικό	
Κωνσταντίνος Σκόκος (πιθανόν)	Μυωπία	Τόμος 13ος	1898	ψυχογράφημα	ιταλικό της Μαθίλδης Σεράο
Κόκολης Κωνσταντίνος	Εν χιονοστροβίλω	Τόμος 13ος	1898	πολεμικό- ιστορικό	ρώσικο
Κωνσταντινίδης Αγαθοκλής	Πρώτη φορά με τον πατέρα στον Όρθρο	Τόμος 14ος	1899	Κοινωνικό - επαρχιακά ήθη	σέρβικο διήγημα του Λάζο-Λαζάρεβιτς
Φωκαέως Ασπασία	Σωτήρ	Τόμος 15ος	1900	Αστικά ήθη	γαλλικό- ελευθέρα μετάφρασις κατά τον Andre Picard

Βιβλιογραφία

- Αρσένης Ιωάννης, «Πρόλογος. Πνεύμα και ύλη», *Ποικίλη Στοά*, Τόμος Γ', 1883.
- Βαλέτας Γεώργιος, *Το νεοελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1983.
- Βαρίκα Ελένη, *Εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.
- Βαγενάς Νάσος, «Οι αρχές της πεζογραφίας του ελληνικού κράτους», *Η ειρωνική γλώσσα*, εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1998.
- Βαρελάς Λάμπρος, «Ανιχνεύοντας την προϊστορία της ηθογραφίας πριν από το 1883», *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα, Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Παντελής Βουτουρής- Γιώργος Γεωργής, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.
- Βουτουρής Παντελής, *Ως εις καθρέπτην... προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνικήν πεζογραφία του 19^{ου}*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1995.
- Δασκαλόπουλος Δημήτριος, «λήμμα» *Ημερολόγια στην εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς- Μπριτάνικα*.
- Διαλησμάς Στέφανος, «Το «Ημερολόγιον Σκόκου» και τα πάθη των συνεργατών του», *Αθηναϊκό Ημερολόγιο 1997*, Γ.Κ. Καιροφύλα –Σ. Γ. Φιλιππότη, έτος όγδοο, Αθήνα 1997.
- Ζήρας Αλέξης, «Το ελληνικό διήγημα στην περίοδο 1870-1950», *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009.

- Ζήρας Αλέξης, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ΣΤ'*, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1997.
- Ζώρας Γεώργιος, *Μεγάλη εγκυκλοπαίδεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας: από τον 10^ο μ.Χ. αιώνα μέχρι σήμερα*, Χ. Πάτσης, Αθήνα.
- Ηλιού Φίλιππος, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία*, Α' Αθήνα, 1973.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Παλαιά ‘Ελληνικά Ημερολόγια’», *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες*, έτος πρώτον, Αθήνα, 1942.
- Καρβέλης Τάκης, *Η γενιά του 1880*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2003.
- Κασδόνης Γεώργιος, *Ελληνικά διηγήματα μετά των εικόνων των συγγραφέων*, εκ του τυπογραφείου της Εστίας, εν Αθήναις, 1896, πρόλογος.
- Λαλαγιάννη Βασιλική, «Οι έμφυλες ταυτότητες και αναπαραστάσεις της σωματικότητας στα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009.
- Λούβη Λίνα, *Περί γέλωτος βασιλείων: οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Εστία, Αθήνα, 2002, Εισαγωγή.
- Λούβη Λίνα, «Ο εθνικός μας κλαυσίγελος», εφημ. *Το Βήμα, Νέες Εποχές*, 22/11/1998.
- Λούδη Αγγελική, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και στην Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005.
- Μηλιώνης Χριστόφορος, *Το διήγημα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2002.
- Μουλλάς Παναγιώτης, *Μ. Βιζυηνός, Νεοελληνικά διηγήματα*, Εστία, Αθήνα, 2001.
- Νιρβάνας Παύλος, Άπαντα, επιμέλεια Γεώργιος Βαλέτας, Δ', 1968.
- Νιρβάνας Παύλος, «Ένας άνθρωπος και ένα βιβλίο», περ. *Νέα Εστία*, τόμ.5, 1929.

- Ντενίση Σοφία, «1830-1880: Η προπαρασκευαστική πεντηκονταετία του νεοελληνικού διηγήματος», *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009.
- Ντενίση Σοφία, *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, Εισαγωγή, στο ίδιο.
- Παγανός Γιώργος, *Η νεοελληνική πεζογραφία*, εκδόσεις Κώδικας, Αθήνα.
- Παλαμάς Κωστής, «Το ελληνικόν διήγημα», *Άπαντα*, Β', Γκοβόστης, Αθήνα, 1962.
- Περάνθης Μιχαήλ, *Η ελληνική πεζογραφία. Από την άλωση έως σήμερα*, εκδόσεις έργων Περάνθη, Αθήνα.
- Πολίτης Αλέξης, «III.Λογοτεχνία και διανόηση, 1880: μια καινούργια γενιά στο προσκήνιο», *Ιστορία του νέου ελληνοισμού 1770-2000*, 5^{ος} τόμος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Ριζάκη Ειρήνη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα, 2007.
- Ροϊδης Εμμανουήλ, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες Α'. Αρσινόη Παπαδοπούλου», *Άπαντα*, τόμος 5^{ος}.
- Σκυλίσσης Ιωάννης Ισιδωρίδης, «Το κάτω της γραφής», *Γελοιογραφικόν Ημερολόγιον του έτους 1886*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου του Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1885.
- Σκόκος Κωνσταντίνος, *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων του Ανέστη Κωνσταντινίδη, τόμοι 1886-1900.
- Σκόκος Κωνσταντίνος, *Το Ελληνικόν Διήγημα. Ητοι απάνθισμα εκλεκτών διηγημάτων της νέο-ελληνικής λογοτεχνίας*, Α', εκδότης Ιωάννης Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1920, Πρόλογος.
- Σκόκος Κωνσταντίνος, *στο ίδιο*, Β', Αναγκαίος επίλογος.
- Σκόκος Κωνσταντίνος, «Η λόγια δεσποινίς», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων του Ανέστη Κωνσταντινίδη, 1905.
- Σουρής Γεώργιος, *Ο Ρωμηός*, 26 Οκτωβρίου 1885 και 5 Νοεμβρίου 1888.
- Σταυροπούλου Έρη, «Συμβολή στην ιστορία του νεοελληνικού διηγήματος», *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2009.

- Στεργιόπουλος Κώστας, «Ιωάννης Κονδυλάκης», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, ΣΤ', εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1997.
- Χαριτάτος Μάνος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863», περ. *Εραμιστής*, τευχ.14^ο, 1977.
- Abrams Meyer Howard, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων: θεωρία, ιστορία, κριτική λογοτεχνίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2005.
- Lawrence James Cooper, “A theory of the short story”, *Short story Theories*, edited by Charles May, Ohio University Press, Αθήνα, 1976.
- May Charles, *The short story. The reality of artifice*, Twayne publishers, an imprint of Simon and Schuster Macmillan, New York, 1995.
- Poe Edgar Allan, *Το κοράκι και η φιλοσοφία της σύνθεσης*, εκδόσεις Άγρα, 2001.
- Reid Ian, *Το διήγημα*, Ερμής, Αθήνα, 1982.
- Tonnet Henri, «Α. Σκέψεις για την προέλευση του νεοελληνικού διηγήματος», *Μελέτες για τη νεοελληνική πεζογραφία*, εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα, 2009.
- Tonnet Henri, «Β. Σημείωμα για τη γυναικεία πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα», *στο ίδιο*
- Tonnet Henri, «Φαντασιακό. Α. Σημείωμα για την εικόνα της θάλασσας στην ελληνική μυθοπλασία από τις απαρχές έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *στο ίδιο*.
- Vitti Mario, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1991.
- Vitti Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 2003.